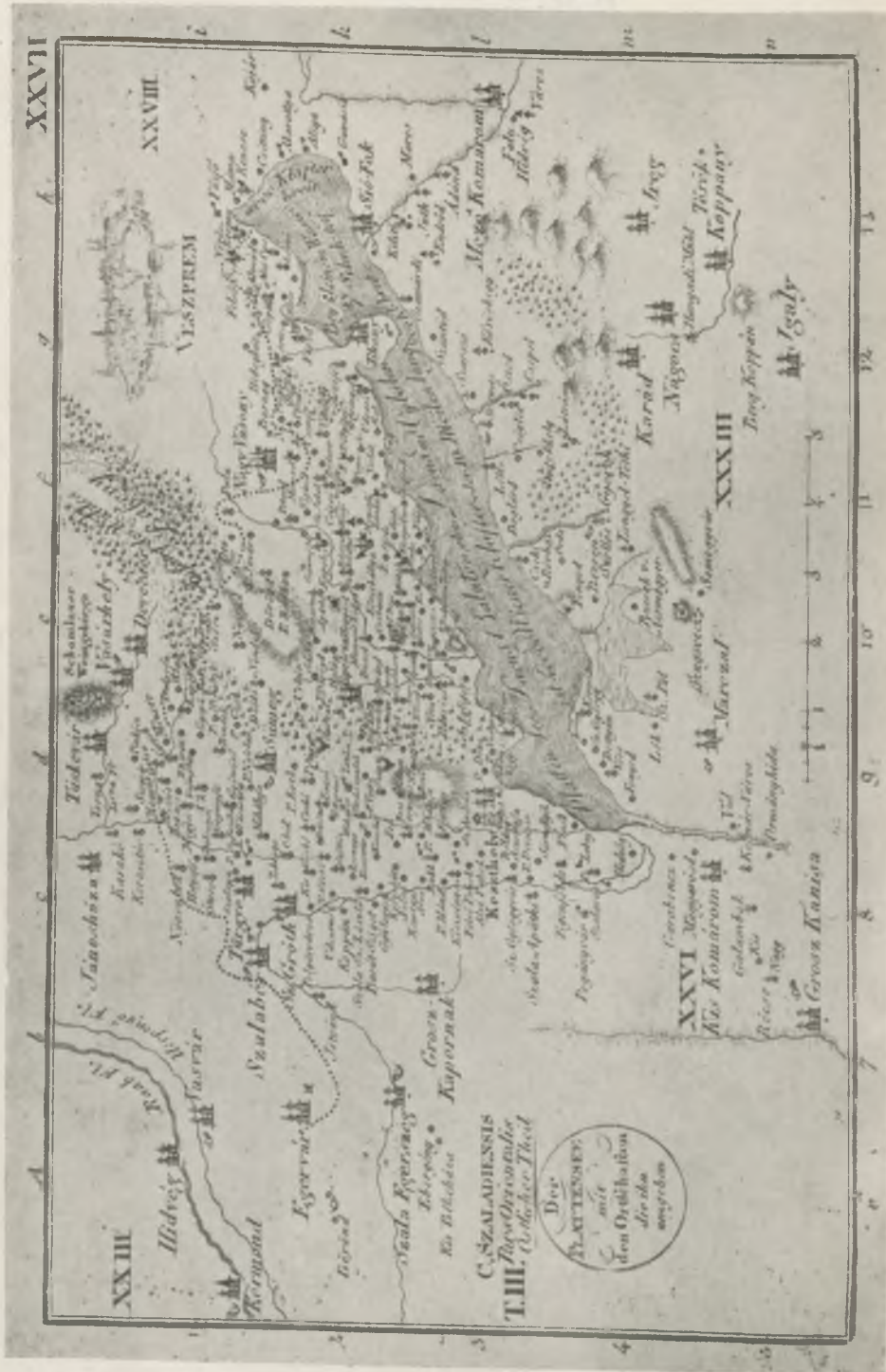

Holl Imre és
H. Gyürky Katalin
könyvtárából

MAGYAR MŰEMLÉKEK

A Balaton és környéke a XIX. sz. első felében

ENTZ GÉZA — GERŐ LÁSZLÓ

A BALATON KÖRNYÉK MŰEMLÉKEI

KÉPZŐMŰVÉSZETI ALAP KIADÓVÁLLALATA
BUDAPEST 1958

A címlapot Szűcs Pál tervezte

Fotók : Bakonyi Béla, Borsos Imre, Czeizling Lajos, Dollinger Erhardt, Galambos Ferenc, Gerő László, Gink Károly, Horváth Zoltán, Karáth József, ifj. dr. Kotsis Iván, Krasznai István, Mező Sándor, dr. Mosonyi Tibor, Petrás István.

Schmidt Nándor, Susits László, Vadas Ernő, dr. Vajkai Aurél

A Balaton környék műemléki térképét id. dr. Gerő László rajzolta

A Balaton és környéke önálló, sajátosan vonzó tájegység. Az északi partot a legváltozatosabb hegyalakulatok szegélyezik, melyek hol összefüggő láncolatban haladnak, hol egymástól elszigetelten sorakoznak. Széles hátukon erdők, mezők, szőlők változtatják egymást, vonulásukat messze felnyúló völgyek szakítják meg. Nyugat felé egyszerre fellazulnak a gerincek: megkezdődik a festői vulkáni kúpok sorozata, melyeknek jellegzetes formái egyre újabb meglepetéssel szolgálnak. Azután ismét kényelmesen elterpeszkedő, lankás vonulat zárja le a képet. A déli part szelíd, alig hullámzó dombvidék. Belőle egy-egy ponton kicsi, meredek hegycsoportok nőnek ki, mintha körültekintenének a világban, majd vonaluk ismét belevész a lágyan tova-terjedő környezetbe. Mindkét part felületét sok-sok épület borítja, melyek egyszer falvakká, telepekké, városokká tömörülnek, másszor gyöngyszemek módjára szétszóródnak, fák, fasorok, erdők, rétek, szőlők között, sziklák alatt és felett bukkannak elő vidáman integető hófehér testükkel, piros tetejükkel. A csodaszép természetben szinte mindenütt, de egyszersmind a legváltozatosabban jelenlevő emberi kultúra valami egészen különleges varázsú hangulatot áraszt. Ezt éppúgy, mint a partokat, egységbe foglalja a tó opálosan csillogó, napsugaras, eget és földet szelíden visszaverő tükre. A beszédes habokat fehér hajók szelik, a víz tükrében magas árbocú vitorlások nézegetik magukat. Fenn a kék égen pedig felhők dagadoznak, szélükön sziporkázva törnek meg a napsugár.

A Balaton vidéke minden mástól különbözik, a közvetlen környéktől határozottan elválik. A somogyi és zalai dombvilág, a vadregényes Bakony, a dúsán termő Fejér megyei síkság külsőleg szinte alig észrevehetően megy át a balatoni tájba, s mégis, ha ide megérkeztünk, új világ tárul fel előttünk és bennünk, derűs nyugalom fon körül mindent.

De nemcsak a táj, annak története is egységes. Sajátos szint jelent a Dunántúlnak, sőt az országnak múltjában. E víztől és égtől átjárt hegyek, halmok, völgyek nemcsak a mai ember életének sűrű nyomát viselik magukon. Bennük és rajtuk hajdani évezredek emlékei őrződnek, melyek hírt adnak arról, hogy e vidéket az őskőkortól kezdve lakják. A régész ásója az egymásra rakódott rétegekből fejti ki a régmúlt életét, melynek e leletek egyedüli biztos forrásai. A római kortól kezdve a régész mellé a történész és művészettörténész is szegődhetik, hiszen írott adatok már egyre bővebben állnak rendelkezésre és a művészet ugyancsak határozottan bontakozik ki. A honfoglalás óta pedig egészen közletről érint minket a táj történeti fejlődése, hiszen saját népünk fog új élethez itt, letűnt népek és embercsoportok hajdani telephelyein. Ásatások, régi írások és művészi alkotások tesznek tanúságot e korról. Tudósításuk

nyomán rajzolható meg leghitelesebben az a történeti fejlődés, mely kezdetben rendkívül hézagosan, utóbb mind teljesebb képpé formálódva a homályos múltból a mához vezet.

A magyarok honfoglalása előtti sok-sok évezred történetéről a római korig csupán régészeti leletek adnak hírt. A föld kedvező esetben híven megőrizte mindazokat a változtatásokat, melyeket az emberi élet rajta művelt és megtartotta az ember által használt eszközöket is. A lakás, munka- és telephely, temetkezés azok a megnyilvánulások, melyekből következtetni lehet a történelem előtti ember életére. A kezdetlegesen megmunkált csont- és kőeszközök használata idején, az *őskőkorb*ban találjuk a Balaton környékén az ember első nyomait, mégpedig érdekes módon mindkét jelenlegi parton. Lovas határában, 1951—52-ben rendkívül jelentős és a maga nemében egyedülálló leletet tártak fel. Dolomit-murva termelése közben nagymennyiségű és igen változatos formájú csonteszköz került elő, melyet hajdan vörös festék bányászására használtak fel. A megmunkált csontok a vörös festéket adó földfészkekben feküdtek. A vörös festék nem valami luxuscikk volt az őskőkori ember számára, hanem — miként a természeti népeknél ma is megfigyelhető — e festék vallásos célt szolgált, vagyis szervesen beletartozott az akkori ember hitvilágába, tehát életébe. Meg lehetett állapítani, hogy a bányát aránylag rövid ideig, de nagy mértékben használták. A leletek elég pontos időmeghatározást tettek lehetővé. A bánya termelése azelőtt kb. 80 000 évvel történhetett. A felsőpaleolit ember lovasi festékbányája a legrégebb, viszonylag jól keltezhető őskőkori bánya, mely ezáltal világviszonylatban is különleges jelentőséget nyer. A másik őskőkori lelőhely Siófoktól délre, Ságváron található. Jóval fiatalabb, mint a lovasi bánya. Kora mintegy 15 000 évre tehető. A tűzhelyeket és a körülöttük szétszórt állatesontokat, megszenesedett fadarabokat, pattintott kőeszközöket és megmunkált csontokat a lösz őrizte meg. A tűzhelyek két rétegben jöttek felszínre, melyet vastag löszrárakódás választott el egymástól. Ez annyit jelent, hogy a két réteg között hosszú idő telt el, a leletek mégis mindkettőben azonos jellegűek, világos bizonyítékeként annak, hogy az őskőkorb

ban a fejlődés igen lassú lehetett. E tény a lovasi és ságvári leletek óriási korkülönbsége által még erősebb hangsúlyt nyer.

Az *átmeneti kőkorszak* emlékei hazánkban igen szórványosan kerültek elő dunántúli tűzeges területeken. A Balaton környékén eddig a mezolitikumból lelet nem ismeretes. Mivel azonban az ezt követő újabb kőkorszak lakótelepei éppen a tűzegvidékek szélén állapíthatók meg, feltehető, hogy a további kutatás e tekintetben eredményt fog hozni.

Az *újabb kőkorb*ban a Balaton környékének lakossága megnő és főként a déli parton sűrűsödik. Ekkor a kőeszközöket már csiszolják, a baltafejeket átfúrják és úgy erősítik nyélbe. Nagy jelentőségű az agyagedények gyártásának megindulása. Az edényeket vonalas dísz borítja. Rajtuk a háton való hordozást elősegítő bütykök is megjelennek. Ilyen kerámia jellemzi a délnyugati vidék lelőhelyeit (Kéthely, Vörs, Sármellék, Keszthely).

A *kőréz*kor idejéből a dunántúli nagyszámú lelőhelyek ellenére a Balaton mellékén aránylag igen kevés adatunk maradt (balatonendrédai telep). A réz az első fém, melyet az ember használni kezd. Értékes volta és ritkasága következtében a réz eleinte inkább ékszerként szerepel. Később térnek át a használati eszközöknek természetéből való készítésére.

A *réz*kor folyamán délről az úgynevezett bádeni, illetve a magyar szakirodalomban pécelinek nevezett kultúra népesoportja szivárog be Dunán-

túlra. A Balaton déli partvidékén találjuk meg nyomát ennek a kapás földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó, békés népnek (Vörs, Balatonendréd, Fonyód-Bézsénypuszta, Ságvár, Szólád, Balatonboglár), sőt emlékei az északi parton is felbukkannak (Ábrahámhegy, Köveskál, Szentkirályszabadja). A hajdani lakosság nem pusztult ki, de a régebbi és újabb népcsoport a temetkezési szokások által elválik egymástól. A korábbi csontvázas temetkezéssel szemben a péceli kultúra népcsoportja a hamvasztásos temetkezést terjesztette el. A halottak hamvait nagyobb edényekbe tették, vagy a földre helyezve edényeket raktak köréje. A rézkori ember földbevált gödrökben lakott. E lakógödrökben tűzhelyeket is megfigyeltek. A készthelyi Apátdombon talált, kiterjedt őskori telepen a nagy, méhkasalakú, veremnek használt gödrökben kiégetett agyagtapasztást is találtak, mely megőrizte a vesszőfonás nyomait. Az előkerült orsógombok és szövőszéknehezékek, a rézkori lakóhelyek e jellemző darabjai a szövés-fonás mesteriségének és a ruházkodás magasabb fokának beszédes tanúi. A hosszú ideig használt és meglehetősen nagy telepek dombokon figyelhetők meg. A hely kiválasztásánál a védelmi és ivóvíz beszerzési lehetőségeket tartják szem előtt. A rézkor folyamán terjed el az agyagedények díszítésében a mészbetét alkalmazása, mikoris az edények felületén mélyen bevágott díszeket mésszel töltik ki.

A bronzkor a Dunántúlon a II. évezred idejére esik. Ez időben a fémek szerepe egyre növekszik. A réz antimónnal vagy ónnal ötvözve adja a bronzot, mely már sokkal alkalmasabb megmunkálásra, mint a puha réz. Az egyre nagyobb arányúvá váló bányászat és az anyag különleges tudást követelő feldolgozása az ipart és kereskedelmet az előző koroknál jóval nagyobb mértékben kiszélesítette. A munkamegosztás tökéletesedése következtében az ősközösség bomlásnak indul. A felesleg termelése, az értékes fémanyag és a belőle készült eszközök nemcsak a cserekereskedelmet, hanem a magántulajdon fokozatos kialakulását is elősegítették. Így a gazdagabb és erősebb népcsoportok a szegényebbeket, gyengébbeket uralmuk alá hajthatták. A hódításra való törekvést, illetve ennek lehetőségét a bronzból készült fegyver mind szélesebbkörű megjelenése világosan bizonyítja. Bár a rendszeres bronzkori kutatás a Balaton vidékén még jobbára hiányzik, a lelőhelyek számának növekedése, az emlékek változatossága mutatja, hogy a bronzkor folyamán a tó környéke élénk emberi tevékenységek színhelye lehetett. Az északi part ebben már tekintélyes részt kér magának. Nem véletlenül, hiszen a bronzkorban a fentiek alapján fokozottan kellett a támadás és védekezés szempontjait figyelembe venni, s így az északi part magasabb hegyei már felvehették a versenyt a déli partvidék vízenyős, mocsaras, tehát szintén jó védelmet nyújtó tájaival. Az élet harciassá válását jól példázzák a fegyverek, főként a kardok (Kéthely, Vörs), a földbe rejtett bronztárgyakat magukban foglaló kincsek, a korszak vége felé megjelenő földvárak (Balaton-

1. Bronzkori edények

2. Vaskori bronz kapcsolótű

hídvégpusztá, Lengyeltóti). Az ekkor már nem békésen, hanem harciasan terjeszkedő új népcsoportokat a halomsíros temetkezés jellemzi. A kővel védett sír fölé mester-séges földhalmot emeltek (Keszthely). Mindezek az adatok világosan rámutatnak arra, hogy a bronzkor vége-felé nagy népmozgalom indult meg a Balaton környékén is. Az erőszakosan betörő és az úgynevezett lausitzi kultúrával kapcsolatban

levő népcsoportok pedig jelentős lakosságváltozást idéztek elő. A bronzkor kézműipara azonban nemcsak hadi szempontból jelentős. A használati és kultikus tárgyak előállítására is tökéletesedett, sőt nem egyszer művészi igény-nel készült. A mindennapi élethez szükséges egyszerű kerámia mellett, attól jól elválaszthatóan jelennek meg a halottkultuszt szolgáló, gazdag mész-betétetes díszítésű, kisebb nagyobb edények. A legszebb, már művészi színvona-lat elérő edények az északkeleti szögletben kerültek elő (Szentkirályszabadja, Litér, Papkeszi, Mámapuszta). Ezek közül is kiemelkedik a királyszentistváni gazdag urnatemető. De az északi part egész hosszában megtaláljuk a bronzkor emberének nyomát (Balatonkövesd, Csopak, Balatonfüred, Csobánc, Szigli-get, Gyenesdiás, Zalaszántó, stb.). Ez időből valók a tihanyi félsziget első emberi településre valló nyomai. A déli parton legjelentősebb a ságvári temető, melynek mészbetétetes edényei igen változatos megoldásokat mutat-nak. De fontos emlékek kerültek elő Siófokon, Szőládon, Vörsön és Fonyód-Bézsénypusztán is.

Az I. évezred első fele a Dunántúlon a *korai vaskor* időszaka. A vas alkal-mazása a korszak elején e területen mégcsak szórványos, a használati eszközök, ékszerek elsősorban bronzból készülnek. A fémtárgyak leggazdagabb lelet-csoportjai az igen gyakran előforduló kincseletek, melyek a legváltozatosabb bronzeszközökből, fegyverekből és ékszerekből állnak. Különösen érdekesek és hazánk területére jellemzők a kis és nagy spirálisokkal ékesített, úgyneve-zett sújtásos fibulák, vagyis kapcsolótűk. A kincseletek túlnyomó részét fegyverek, balták és sarlók teszik. A legjelentősebb kincsek a tó nyugati és északi partjairól ismeretesek (Balatonkiliti, Lengyeltóti, Zalaszántó, Uzsa-puszta, Rezi, Szigliget, Kisapáti, Diszel, Badacsony-Köbölkút). Felsőzsiden pedig arany ékszereket és ruhadíszeket rejtettek el. Az a tény, hogy ez időben ilyen tömegesen kerültek föld alá a használt s ezért elsősorban anyagértéket képviselő bronztárgyak, arra vall, hogy mozgalmas, nyugtalan lehetett az élet. Valóban ekkor már nagyobb harci erőt jelentő törzsek alakultak, melyek között sokszor került összeütközésre sor. Kelet felől lovasnomád népek, nyugat felől pedig a vasat már nagy mértékben felhasználó csoportok érkeznek s vívják egymással harcaikat. Bár a Balaton környékéről aránylag kevés koravaskori emlékekkel rendelkezünk, mégis tudjuk, hogy a történeti fejlődés ez időben erős megrázkódtatásokkal és súlyos összecsapásokkal járt. Az elrejtett kincseken kívül erről tanúskodnak a földvárak, melyek a kései bronz-

kor után a vaskor kezdeti időszakból már sorozatosan maradtak ránk. Egyike a legszebbeknek és legjelentősebbeknek a tihanyi Óvár. Sáncrendszer veszi körül a hegytetőt elfoglaló felleget, mely a törzsfő és az előkelők szállása. Ugyancsak a gazdag és előkelő réteg jelenlétét bizonyítják a földvárak közelében levő halomsírok. A földvárak gyakran völgyeket és utakat zárnak el, illetve ellenőriznek (Uzsapuszta, Tátika, a Hévíz patak felett a Biked tető). A déli parton Balatonföldvár, Kereki és Siófok környéke, valamint a boglári hegy őrzi a koravaskori harcias élet e beszédes emlékeit. Ezek az erődítések túlnyomó részükben hegyeken épültek s bennük már védelmi rendszer ismerhető fel.

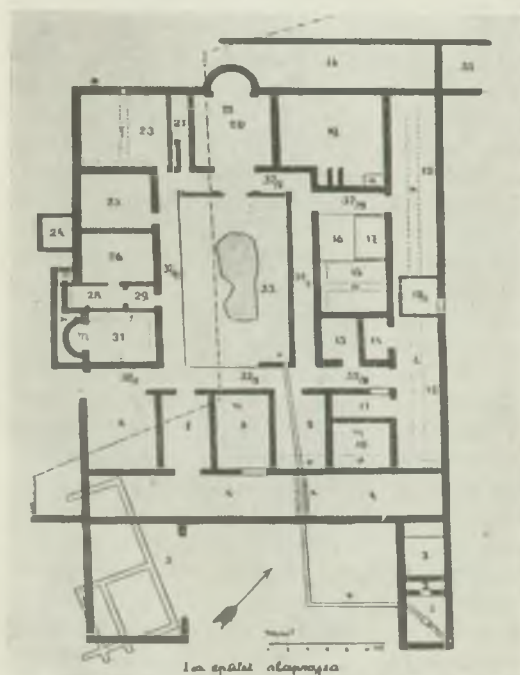
3. Kosaras fülbevaló az i. sz. V-VI. sz.-ból

Az I. évezred második felében indulnak meg nyugatról a nagy kelta vándorlások. A Balaton környékét az i. e. IV. század elején érik el, de valószínűleg csak az északi partot szállják meg. A kelták hódításainak sikerét nagyban előmozdította a vas kiterjedt használata. A vasfegyverek sokkal hatékonyabbaknak bizonyultak a bronzból készületeknél. A kelta sírokból bőven találhatók vashál kovácsolt kardok és egyéb fegyverek. A kelták elfoglalták a földvárakat előbb az északi, az i. e. III. századi nagy támadás után pedig a déli parton is. Központjuk előbb Keszthely, majd a Badacsony környékén lehetett. A kelta temetkezés részben csontvázas, részben hamvasztásos. Harcosok sírjait a korábbi időből Litéren, a későbbiből Zamárdin ismerünk. Ez utóbbiban a hamvakat szélesszájú edényben helyezték el. Ezt vették körül a harcos fegyverei. A kardot meghajlítva rakták a sírba, hogy azt már senki ne használhassa többé. A kelták nemcsak a háborúzáshoz és hódításhoz értettek jól, hanem művelődés tekintetében is jelentősen előrehaladtak. A földművelés összes eszközeit (eké, papucs, sarló, ásó stb.) vashál készítették. A görögökkel való érintkezés eredményeként előbb görög ezüstpénzt használtak, mely zsákmányként jutott hozzájuk, később ezek mintájára maguk is vertek érmeket. A balatonföldvári koravaskori földvárban a kelták jelenlétét egykorú ezüstpénz is bizonyítja. A kelták hozták be a Dunántúlra a fejlett fazekasságot is. Edényeiket nem kézzel, hanem korongon formálták s így ezek egészen szabályos alakot öltöttek. A jóminőségű, korongolt kelta edények gyorsan elterjedtek s kiszorították a korábbi kezdetlegesebb megoldásokat. Mint láttuk, a kelták már kapcsolathoz kerültek az ókori klasszikus népekkel. Nem volt már messze az idő, midőn a Dunántúl s vele a Balaton környéke is közvetlenül bekapcsolódott az ókor leghatalmasabb birodalmába.

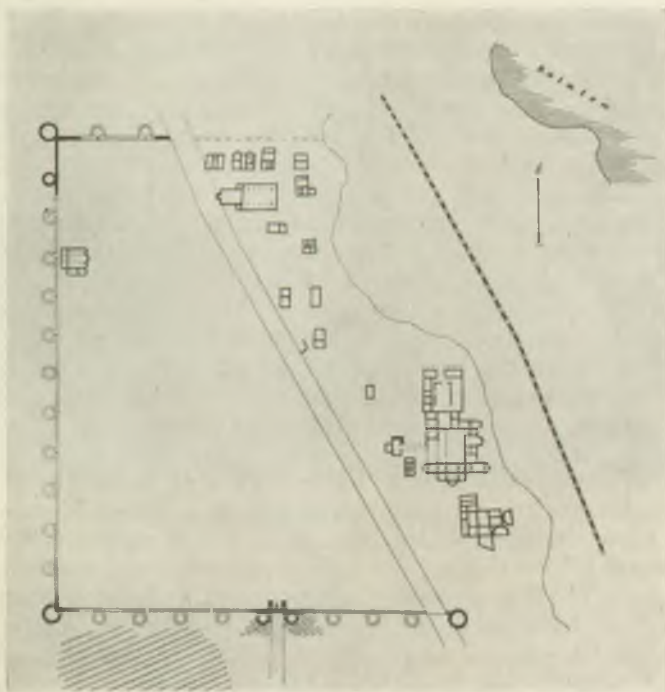
A római hódítás nem előzmények nélkül következett be. Az itáliai kereskedelem már az i. e. II. században utat talált az Alpokon túli területekre. Az Itáliából északra és északkeletre vivő kereskedelmi utak ugyan elkerülték a Balatont, de a Dunántúl bizonyos bekapcsolódása a római birodalom gazdasági vérkeringésébe mégis fokozatosan kialakult. A germán vándorlás következtében a kelta bójok behatoltak a Dunántúlra és összeütköztek az erdélyi

dákokkal. E harcok bizonyára meggyengítették az itteni lakosságot s megkönnyítették a rómaiak terjeszkedését, akik 35-ben a Szávaig tolják előre a határt, míg az i. e. 12 és 9 évek között vívott véres háborúban az illyreket legyőzve megvetik alapját Pannónia tartománynak. A győzelmes hadjáratot Augustus császár mostohafia, Tiberius vezette. Itáliát Pannóniával összekötő két fontos út a Balaton északi és déli partja közelében vezetett a legjelentősebb határváros, Aquincum felé. A két utat elsősorban útnyomok és korai, I. századi leletek által rögzíthetjük. Az északi összekötő vonal Aquileiából indult ki s Poetovion (Ptuj) keresztül haladt, átvágta a Zala völgyét és Egregy körül érte el a Balaton vidékét. Innen Gyulakeszi, Kékkút, Mencshely irányában emelkedett fel a nagyvázsonyi fennsíkra és Balácapusztán, Várpalotán, Csákváron át jutott el Aquincumba. A déli út a Dráva felől Balatonújlak, Lengyeltóti, Szólád, Ságvár vonalon Tácon keresztül közelítette meg talán Adonynál a Dunát. Ilyen módon a Balaton vidéke nem csekély szerepet vállalhatott Pannónia életében, annak ellenére, hogy területén eleinte nem alakultak nagyobb települések. A tartományon áthaladó és Itáliába irányuló vagy onnan jövő forgalom következtében előbb az északi, majd a déli parton a római életnek számos jelentős nyoma maradt. Nem véletlen, hogy Pannónia egyik legnagyobb szabású és legszebb építkezése éppen az északi út mentén került elő. A Balácapusztán századunk elején feltárt római villa jelentős és városias településről ad hírt. A négyszögletes központi udvart több mint harminc, lakás célját szolgáló helyiség fogja körül. Ezek legszebb díszai a padlómozaikok és a pompeji, úgynevezett harmadik stílusra valló falképek. A legmutatósabb

és legépebb mozaik az egyik négyszögletes, félköríves végződéssel záródó helyiséget borította, mely valószínűleg dolgozószoba (tablinum) lehetett. A tüllyomórészt mértanias díszítésű alkotás a Nemzeti Múzeum előcsarnokában kapott helyet, míg a nagy gonddal összeállított, gyönyörű telt színezésű falképeket a Veszprémi Múzeum őrzi. A villa kellemes belső hőmérsékletét a rómaiaknál szokásos alulfűtéses megoldás (hypocaustum) biztosította. A balácai település az i. sz. I. században keletkezett és közvetlen itáliai határról tesz tanúságot. Az épület magas színvonalú díszítése itáliai mesterek közreműködését feltételezi. A Balatont különben római villák hosszú sora szegélyezte. Ezek a balácai villa urbana-nál (városi villa) jóval szerényebb méretűek és kivitelűek lehettek és a gazdasági épületeket is magukban foglalhatták.

4. A balácai római villa alaprajza

5. Várfal és épületek alaprajza Fenékpusztán

Nevük ezért villa rustica (falusi major). Nyomaik úgyszólván mindenütt felbukkannak (Alsóörs, Balatonkövesd, Balatonfüred, Tihany és Aszófő közötti part, Zánka, Révfülöp, Badacsonytomaj, Lábdi, Szigliget, Ederics, Györök, Gyenesdiás, Czerszegtomaj, Zalavár, Fonyód, Balatonszabadi, Kenese). Sok római épületről tudunk a tó északkeleti szögleténél (Litér, Királyszentistván, Papkeszi stb.) Ezek között legjellegzetesebb a Szentkirályszabadja területéhez tartozó Romkút melletti villa rustica. A rómaiak nagyra értékelték a tájszépséget. E tény a tópart sűrűn elszórt településéből is jól kiviláglik. Ha az így nyert képhez hozzá vesszük még azt, hogy a balatoni szőlőművelést valószínűleg a rómaiak indították meg, talán nem igen nagy merészség feltenni, hogy a Balaton környékének mai alapjellege végeredményben a római kori Balatonban találja meg őseit.

Az épületek mellett a temetők, sírkövek ugyancsak a római települések elsőrangú tanúi, melyek az I—II. században szintén közvetlen itáliai kapcsolatokra mutatnak. Legjelentősebb e szempontból a keszthelyújmajori temető. Hamvasztásos sírjaiban található terra sigilláták, üvegtárgyak, a híres bronzból való női piperedoboz mind itáliai vagy még távolabbi termékek. A sírköveket is először bizonyára itáliai mesterek faraghatták. A halottak nevei részben Itáliára utalnak. A sírkövek más részén azonban mind a nevek, mind a kivétel helyi jellegű. A bennszülött kelta és a bevándorolt római elemek, különösen a viseletben keverten fordulnak elő. A formák elvidékiessednek. A helybeli

kőfaragók nehézkesen utánozzák a római mintákat. A kelta csontvázas és a római hamvasztásos temetkezés összevegyül. A római településektől távolabbi helyeken alig találjuk nyomát a magas színvonalú római életnek. A Balaton déli partján több olyan telepet ismerünk, ahol az őstermeléssel foglalkozó helyi lakosság favázas vályogházakban és kunyhókban lakik, egyszerű, paraszti használati eszközei vannak. A Balaton mentén szétszórott római lakosság nagy része leszerelt katonákból állhatott, akik szolgálatuk leteltével földbirtokot kapnak, melyet rabszolgákkal műveltetnek. A tónak főként kellemes, szépfekvésű és szőlőművelésre alkalmas északi partja mindenképpen vonzhatta e veteránokat, akik itt az akkori védelmi vonaltól, a Dunától távol békésen tölthették napjaikat. Míg a főútvonalakon és az azokhoz közelfekvő, kedvezőbb lehetőségeket biztosító területeken a hódító rómaiak élete folyik, addig a távolabbi, eldugottabb vidékek nagy részben megőrzik a bennszülött lakosság eredeti, a rómaiakénál jóval egyszerűbb viszonyait. A régészeti leletek e tényt még olyan aránylag kis területen is jól mutatják, mint a Balaton vidéke.

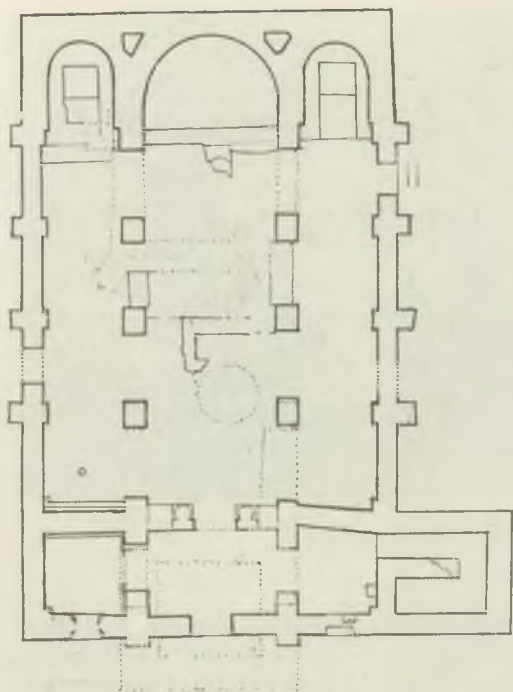
Az I. és II. század nyugalmas, békés ideje a II. század vége felé megváltozik. A nagy markoman-szarmata háború után a III–IV. század Pannónia számára is nehéz megpróbáltatásokat hoz. Újból megkezdődik az érmek, pénzek és kincsek földbe való rejtése éppúgy, mint a korai vaskorban (Kéthely, Zalahosszúfalu stb.). Míg a régebbi századokban a Balaton környéke messze a veszélyeztetett határvidéktől békés életet folytatott, addig a III–IV. század folyamán egyszerre nagyszabású erősítések keletkeznek, mégpedig Ságváron és Fenékpusztán. Az előbbi a Pécsről (Sopianae) Győrbe (Arrabona) vezető út jelentős állomása volt. Antik neve Tricciana kelta eredetű. Kisebb telep itt már korábban is volt, de a nagyszabású, kerek tornyos erősítés csak a késő-római megnehezedett időkben épült, mikor a város jelentősége az új telepítések következtében is tetemesen megnőtt. A mai község felett emelkedő dombon mintegy 400 sírt tártak fel, ez azonban a temetőnek csak mintegy fele. A csontvázas temetkezések részben keresztény, részben pogány szokások szerint történtek. A gazdag mellékletek jól érzékeltetik az akkori műveltség színvonalát. Külön említésre méltó egy ládika vékony bronzlemezekből készült díszítése. A domborított, igen mozgalmas csataképek valószínűleg II. Constantius császár germán hadjáratát ábrázolják. A későrómai művészet kedvelt ládikaveretei máshol is felbukkannak (Fenékpusztán, Lovas, Királyszentistván). Készítésük központja valószínűleg a fejlett iparral rendelkező Fenékpusztán lehetett, mely a legjelentősebb későrómai erősített település a Balaton mentén. A város elhelyezkedése is a védelmi szempontok előtérbe jutásával magyarázható. Három oldalról víz határolta a Balatonba benyúló keskeny földnyelvet, melyen a IV. században a nagy kiterjedésű, ugyancsak kerek tornyokkal erősített, négyszög alakú várfalak által védett város létesült. Épületei közül kiemelkedik két ókeresztény bazilika, melyeket még a VII. században is használtak. A feltárt lakóházak részben alulfűtésesek. A leletek nagyrésze vaseszköz (földműves szerszámok, fegyverek, kocsik és lószerszámok). Úgy látszik, Fenékpusztán a vasművesség központja lehetett, ahol egyéb iparosok is nagy számmal tartózkodtak. A Sopianae (Pécs) és Savaria (Szombathely) közötti úton fekvő Fenékpusztán (antik neve talán Valcum) élete mélyen belenyúlik a népvándorlás korába, messze maga mögött hagyva a Balaton környékének többi római településeit, melyek többé kevésbé elpusztultak, illetve lakosságuk gyökeresen kicserélődött. Így történhetett

6. Római vadászjelenetes dombormű

ez Kékkúton is, ahonnan egyterű ókeresztény templomot ismerünk. Pannónia itáliai kapcsolatai az V. század elején erősen lecsökkentek, az itteni romanizált telepek magukra maradtak, kiteve a népvándorlás egyre erősebb hullámainak. A római kori lakosság a Balaton környékén, úgy látszik a fenékpusztai erődben és közelében szorult össze. A régi lakosság természetesen sem itt, sem máshol nem pusztul el teljesen, hanem legtöbbszörre az új hódítókkal kényszerül együttélésre. A települések egy része lassan megszűnik, más részében a lakosság fokozatosan kicserélődik, mialatt folyton újabb meg újabb népek özönlenek át Pannónián.

A *népvándorlás* e súlyos és aránylag kevésbé ismert századairól még mindig a földben rejtőző életnyomok adják a legmegbízhatóbb képet. A IV. század végén a Dunántúlon a hunok elől menekülő germán törzsek jelennek meg. Hatásuk a fenékpusztai temetőben már ekkor kimutatható. 433-ban Pannónia hivatalosan is a hun birodalom szerves részévé válik. Érdekes, hogy éppen Keszthely közvetlen közelében találták a Balaton környékének két eddig ismert hunkori sírját (egy harcos és egy kislány). Az V–VI. századról ismét a Fenékpusztától délre eső temető ad hírt, melyben a leletek ugyan szegényes, de érdekesen kevert életről adnak hírt. A római eredetű motívumok a ruházati díszeken vagy használati tárgyakon elválnak az új népek ízlését, formáit is visszatükrözik. Megjelennek a szép kosaras fülbevalók, melyek az egész vidéken elterjednek. A VI. század második felében már az avarok a Dunántúl urai. Egyik fontos központja e kornak Keszthely és környéke. Hatalmas kiterjedésű temetőket tártak fel Keszthelyen, Alsópáhokon, Felsődobogón, kisebbeket a szomszédos Gyenesdiáson, Raposkán, Lesencetomajon, Lesenceistvádon, Balatonberényben. Ez a keszthelyi kultúra igen kevert jellegű, az avar és germán elemek mellett a római hagyomány nyomai is felismerhetők, valamint a források szerint legkorábban ez időben említett szlávok hagyatéka. Valószínű, hogy az avar kori műveltség kialakulásában a fenékpusztai erőd lakói még mindig fontos szerepet játszottak s iparosaik

7. A zalavári templom alaprajza

az új hódítóknak is dolgoztak. Bizonyára többen működhettek Fenékpusztá környékén. A fenéki temetőben VII. századi sír sem hiányzik, bizonyosságául az ottani életnek. A tudományos kutatások most éppen abban az irányban folynak, vajon lehetséges-e a fenéki erőd életének folytonosságát a honfoglalásig felvinni. Mivel az élet folytonossága pl. Pécssett biztosra vehető és máshol is valószínűsíthető (Visegrád, Pest), a fentemlített vizsgálat eredményessége bizvást várható annál inkább, mivel régészeti adataink talán Fenékpusztát illetően a legkedvezőbbek. Keszthely nevének a latin castellum (váracska) szóból való származtatása ugyancsak komoly érvet jelent.

A VIII. és IX. század fordulója az avarok pannóniai uralmának bukását hozta. Az egyre erősödő karoling birodalom kiterjesztette a Dunántúl nyugati felére is hatalmát. Az egyik Itália felől érkező frank támadásnak eshetett

áldozatul a keszthelyi kultúra központja. A IX. században többé már nem Fenékpusztá a központ, hanem ez áttolódik a közeli Zalavárra. E szláv település új történeti fejlődés kiindulásává válik. Már az avarok idején költözhettek szlávok a Dráva-Száva közéből és Karintia irányából a Dunántúl délnyugati területére. A frank birodalomba való bekebelezés után ugyancsak dél, délnyugat felől újabb szláv telepítések történtek. A frankok a frissen nyert területet politikai és egyházi szempontból megszervezték, biztosítván maguknak a vezető szerepet. A Rába és Dráva közötti terület a salzburgi püspök egyházi fennhatósága alá került, a politikai kormányzást viszont a frankok a helyi vezetőkre bízták. A déli szlávok frank birodalomba való beilleszkedésével szemben az északiak a frankokkal ellenséges viszonyban álltak. Így került Pribina, a nyitrai szláv fejedelem ellentétbe a morvákkal. Pribina ugyanis erős frank kapcsolatokat tartott fenn s ezért a 830-as évek folyamán a morvák Nyitrából elűzték. A fejedelem dél felé menekült és ott előbb hűbérként, majd tulajdonként kapta meg a Zala folyó körüli területeket. Így vált 847-ben Pribina e vidék urává és kezdte meg a Zala folyó mocsarának szigetein a terület központjának, Zalavárnak kifejlesztését. Az egyházi szervezés a területileg illetékes salzburgi érsekkel, Liuprammal egyetértésben történt, aki 850-ben felszenteli Pribina várában a Szűz Mária templomot. Sőt, az érsek „Pribina kérésére Salzburgból kőműves, festő, kovács és ácsmestereket küldött, akik Pribina városában tiszteletre méltó egyházat építettek, melyet maga Liupram készíttetett és ott egyházi szertartást folytatott. Ebben a templom-

ban Adorján vértanú van eltemetve". Zalavárnak még egy templomáról tudunk, a Keresztelő Szt. Jánosnak szentelt egyházzról. A fővároson kívül több templomot szenteltek fel pl. Pécssett is. Az egész területen tehát nagyszabású építkezések folytak. A császár által hűséges fejedelemnek nevezett Pribina a Karlman féle lázadás idején, mikor Zalavárat is felégetik, a morvának áldozatul esik (860—861). Utóda fia, Kocel lesz, aki 865 után elfordul a frankoktól és megkísérli a térítő Cirill és Metód, valamint a pápa segítségével a salzburgi érsek joghatóságát lerázni. 874-ben azonban már ismét visszaáll a régi rend, Pribina területe frank kormányzás alatt áll és a salzburgi érsek újból templomot szentel. A IX. század közepén kialakult Pribina féle fejedelemség fenti történetét elsősorban az egykorú, 871—872-ben szerkesztett salzburgi forrásból ismerjük, mely a bajorok és karantánok megtéréséről szól (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*). Egyéb források és főként a többszöri zalavári és fenéki ásatások az így nyert képet megerősítik. Sikerült megtalálni a mai dombvonulaton levő Zalavár községtől nyugatra eső vízenyős területen Pribina mocsárvárát. A temető feltárt sírjai világosan bizonyítják azt, hogy a lakosság szláv volt. E legmélyebb rétegben előkerült nagykoporsós sírok a szláv előkelők temetkezéséről adnak hírt, mely megfelel az egykorú szláv központok temetkezési módjainak.

Az 1946—47. évi ásatások során nem messze Pribina várától, a Récéskút nevű határrészen egy háromhajós, három félkörívű apszisszal rendelkező, kívül egyenesen záródó bazilikát tártak fel. Falai kisméretű, vékony terméskőből épültek. A beépített római kövek talán Fenékpusztáról származnak. A kétségtelenül IX. századi templom alaprajza és felépítése e keleti eredetű megoldásnak Északitáliában, az Adria partvidékén kialakult változataival áll közvetlen kapcsolatban. Az ugyancsak Zalaváron talált szalagfonatos

8. Szalagfonatos díszű szemöldökkő Zalavárról, IX. sz.

faragványtöredékek szintén északitáliai eredetűek. Nyilvánvaló tehát, hogy a templomot Pribina az északitáliai gyakorlattal ismerős, odavaló mesterekkel építtette. A kutatás kísérletet tett a megtalált templom azonosítására. Eddig két vélemény ismeretes. A korábbi szerint a récészkúti bazilika a Szt. Adorján templom. E tekintetben azonban nagy nehézség, hogy a *Conversio* szerint az Adorján vértanúnak szentelt egyházat a salzburgi érsek saját mesterembereivel emeltette, a templom viszont határozottan istriai, északitáliai kapcsolatokról tanúskodik. Az újabb vélemény liturgikus, művészettársadalmi és forráskritikai érvekre támaszkodva a zalavári feltárt templomromot a Keresztelő Szt. János templommal azonosítja. Kétségtelen, hogy a récészkúti épület plébániatemplom volt. A délnyugati előcsarnokhoz tartozó keresztelőkápolna ezt világosan bizonyítja. Ennek toronnyá való átalakítása éppen azért következett be, mert a Pribina várában felszentelt Mária templom kapta meg a plébániai jogokat. A vita még nem záródott le, de az utóbbi meghatározás az előbbinél megalapozottabbnak látszik.

Zalavár a magyar honfoglalás előtti utolsó balatonvidéki központ, ahol bár szerényebb keretek között, a magyar honfoglalás után is tovább folyt az élet, mely a XI. században lassan belesimult a fokozatosan kialakuló magyar történeti fejlődésbe.

*

A Balaton környékének honfoglalás előtti történetéből kitűnik, hogy az újabb kőkortól kezdve a terület települése, ha nem is egyenletesen, de fokozatosan sűrűsödik. A római uralom idején a tó partjának lakottsága már igen jelentős. Érdekes, hogy egyes különösen alkalmas helyeket a legkülönbözőbb időkben is előszeretettel keresik fel (Ságvár, Keszthely). Ez utóbbi nagy szerepet játszott a későrómai időktől kezdve az egész népvándorlaskoron keresztül, mialatt a Balaton környékének római telepei lassanként megritkultak. A

VIII–IX. században a súlypont Zalavárra tolódott át, de úgy látszik, hogy a tó vidéke időközben ügyszólván elnéptelenedett. A X. században lényegesebb változás e téren nem látszik valószínűnek. A zalavári temető tanúsága szerint ott a szláv élet a IX. századhoz viszonyítva szegényesebb mértékben tovább folytatódott ugyan, de a magyarság számára akkor még előnytelen balatoni terep nagyrészt üresen maradhatott. A fejedelmi törzs szállásai Veszprémben és Somogyban a tótól messzebbre estek. Az északi part hegyes és a déli part vizenyős területei a nagy állattenyésztő, téli nyári szállást váltó magyarokat nem vonzották. A tapolcai medence környékén néhány helynév mégis arra vall, hogy ott a magyarok talán már

9. Vízköpő Zalavárról

10. Angyal dombormű
a somogyvári bazilikából

11. Krisztus dombormű
a somogyvári bazilikából

a X. században megszállhattak. Lád (Badaacsonyládbi) és Kál (Mindszentkál stb.) helynevek a Vérbulcsu, másként Lád nemzetséget idézik. Ugyanitt fordul elő a Keszi törzsnév is (Gyulakeszi), melynek helynévként való használata a XI. század közepe után már kimegy a szokásból. (A másik Keszi helynév (Papkeszi) inkább Veszprém, mint a Balaton környékének településével kapcsolatos). A nagyobb arányú benépesedés azonban a megtelepült életmód fokozatos kialakulása folytán csak a XI. században indulhatott meg, mégpedig igen jellemzően a központi hatalom kezdeményezéseiben. A Balaton vidéke ugyanis a királyi alapítású bencés monostorok révén kerül be ismét az élet vérkeringésébe. 1019-ben Szt. István felszenteli a Pribina várában általa alapított bencés apátságot Adorján vértanú nevére, kinek ereklyéje és tisztelete, úgylátszik, az ottani szláv lakosság körében fennmaradt. Az előzmények ismeretében szinte természetesnek tarthatjuk, hogy az új bencés apátság éppen ott létesült, ahol az élet folytonossága kétségtelenül megvolt.

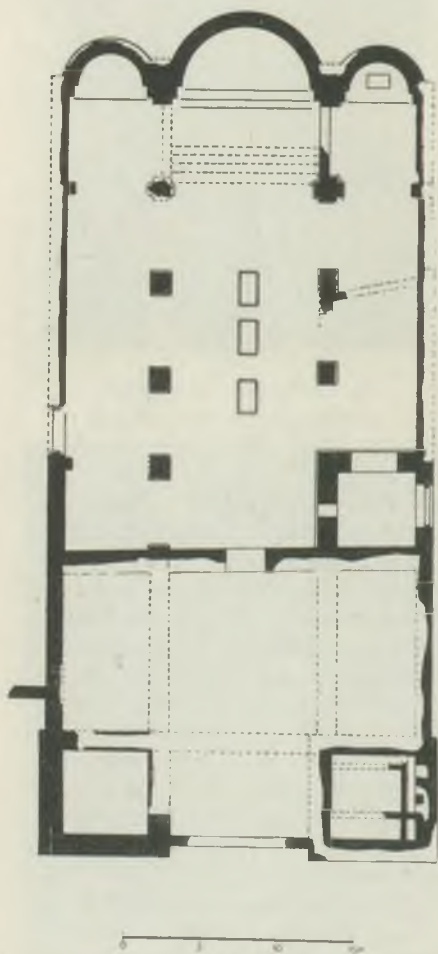
Míg a zalavári bencés monostor Balaton melléki birtokairól semmit nem tudunk, az 1055-ben I. András királytól alapított tihanyi apátság nemcsak a felszigetet, hanem kiterjedt birtokokat is kapott mindkét parton, melyeket a XIII. században már részletesen ismerünk. E birtokok elsősorban Tihany környékét foglalták magukban (Aszófő, Örvényes, Udvari, Dörgicse, Révfülöp,

Vászoly, Kapolcs, Szöllős, Füred, Arács, Kál), másrészt a szemben levő part tekintélyes részét Kiliti és Boglár között. Az apátságot szolgáló népek azonban a Balaton környékén jóval túl is találhatóak, főként Somogy és Veszprém megyékben. Az alapítólevél végén a király felsorolja az apátsághoz rendelt földműveseket, szőlőműveseket, halászokat, lovászokat, gulyásokat, juhászokat, kanászokat, méhészeket, együttvéve 125 családot (mansio). Velük szemben az iparosok csak 15 mansióval szerepelnek (szakács, varga, kovács, ötvös, kádár, molnár, esztergályos, tímár). Amint látjuk az apátság szolgáncségeinek túlnyomó része földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik. De aránylag jelentős a kézművesség is, főként a foglalkozások változatossága szempontjából. Mindez a megtelepedett életformára és a földesúri központ, ez esetben a kolostor kiemelkedő szerepére vall. A bencés kolostor nemcsak gazdasági,

társadalmi, hanem egyszersmind művelődési szempontból is kikristályodási tengely. A máig megmaradt és 1953-ban eredetiségében helyreállított altemplom valamint a vele egyidős, az Óvár meredek oldalán orosz baziliták számára alapított barlangkolostor a XI. században kezdődő román kori magyar művészet helyi jelentőségen messze túlmutató alkotásai.

A század végén, 1091-ben alapítja Szt. László a somogyvári Szt. Egyed bencés apátságot, ahová francia szerzeteseket telepít és a kolostort a St. Gilles-i apátság alá rendeli. A háromhajós, három félkörívű apszisszal és a nyugati előcsarnok előtt homlokzati toronypárral ellátott templom kiásott alaprajza a XII–XIII. században kifejlődött nemzetségi monostoraink előképe.

A Balaton vidéke még más egyházak népeivel is gyarapszik. A Szt. István által alapított veszprémvölgyi görög apácák birtokai a tópartig nyúlnak le (Vörösberény, Máma, Kenese, Lovas). Neveik Kálmán királynak 1109-ben kelt és az alapítólevelet megújító okiratából ismeretesek. Az ugyan csak Istvánkirálytól létesített pannonthalmi apátság balatoni földjei nagyrészen a somogyi oldalon (Kajár, Köröshegy, Zamárdi, Endréd, Rád, Tard stb.), kisebb részben a Szentgyörgyhegy mentén (Hegymagas, Kisapáti) találhatóak. A veszprémi püspök és káptalan feltehetően már a XI. században rendelkezett birtokokkal végig az északi parton, főként a Csajág és Veszprém közötti területen. A felsorolt falvak tekintélyes része XI. századi hiteles oklevelekben szerepel. Külön megemlítendő a Toma

12. A somogyvári bazilika alaprajza

13. A tihanyi apátság alapítólevele, 1055

nemzetségnévnek három, egymáshoz közeli előfordulása (Lesence-, Badacsony- és Cserszegtomaj), mely korai besenyő településekre vall éppen a tapolcai és keszthelyi vidéken, ahol — mint láttuk — a magyar foglalás utáni legidősebb települések fekszenek. Falusi templom első okleveles említése szintén a Balaton mentéről való. A tihanyi alapítólevélben találjuk a valószínűleg fából épült Szt. Kelemen egyházat, mely Lellén állt.

A fentiek alapján meglehetősen egységesen rajzolódik elénk a Balaton vidékének XI. századi képe. A tó előző századokban nagyrészt elnéptelenedett partjai befogadják az új települőket, a királyi alapítású bencés monostorok lakóit, ezek, valamint a veszprémi püspök és káptalan szolgáló népeit. A területet tehát a király az egyház által kezdi benépesíteni. A lakosság elsősorban földműveléssel, állattenyésztéssel, halászattal foglalkozik, de a kézművesség sem hiányzik. Megindul a kőépítkezés. A nagyobb művészi igényű templomok mellett (Tihany, Zalavár, Somogyvár) már falusi egyházzal is tudunk (Lelle). A maradványokból arra következtethetünk, hogy az itteni monostorok a királyi építkezésekkel függhetnek össze. A tihanyi altemplom erőteljes, de egyszersmind vidékies megjelenése már belföldi mesterek alkalmaztatását teszi valószínűvé. A félsziget monostorának jelentőségére mutat, hogy az alapító király I. András és fia, Dávid herceg is oda temetkeztek.

Az egyházi birtok vázolt vezető szerepe lényegében a XI. század után is megmaradt. Mégis, a XII. század az előzőhöz képest bizonyos változást mutat. Megjelenik ugyanis a nemzetségi birtok és a források előrehaladottabb, változatosabb gazdasági viszonyokról adnak hírt. Érdekes, hogy e tekintetben éppen egy nemzetségi monostor alapítására vonatkozó, meglepően bőséges tudósítás áll rendelkezésünkre. A monostor a bencések számára Almádon, a mai Monostorapáti község fölött kb. 2 km-re épült, az Atyusz nemzetség Bánd nevű tagja kezdeményezésére, még valószínűleg Kálmán király uralkodása végén. Az építés befejezése és a felszentelés 1121-ben történt, mikor Bánd fia Atyusz a kolostort apja akarátának megfelelően bőkezű adományokkal látta el. Még két adományozás történik a nemzetség részéről. 1164-ben Bánd másik fiának, Miskének fia István, 1221-ben pedig Sol (Saul) comes készíti el végrendeletét. Ezekben többek közt az almádi monostorról is gyakran esik szó. Az említett három oklevélből megtudjuk, hogy az Atyusz nemzetség birtokainak túlnyomó része a Balaton északi partjának nyugati felére esik. A központ valahol Almád táján lehetett (Almád, Szigliget, Haláp, Kál, Keszi, Diszel, Csobánc hegy), de Badacsony és Tihany között is számos faluról hallunk (Szepezd, Fülöp, Kővágóörs, Pécsely, Tagyon, Kövesd, Zánka, Udvari, Szöllös, Vászoly, Paloznak). Nagyvázsony közelében találjuk Verestó nevű falujukat, Keszthelytől északra Egregyet és Vállust, a somogyi part délnyugati szögleténél pedig Berényt, Györököt és Boronkát. Feltűnő, hogy a birtokok egy része szerepel a tihanyi apátság 1211-i összeírásában, ezek azonban Fülöp kivételével az 1221-i végrendeletből hiányzanak. Tekintetbe kell venni, hogy az akkori időkben a falvak határai gyakran több birtokos között oszlottak meg, mégis feltehető, hogy az Atyusz nemzetség egyes falvai már a XIII. század elején a tihanyi apátság birtokába mentek át. A három, szóban forgó oklevélből világosan kitűnik, hogy a Balaton északi partjának tekintélyes része Egregy, Vállus, Almád, Verestó és Paloznak által határolt területen már a XII. században kimutathatóan nemzetségi birtok volt, mely az egyházi javakkal együtt szinte ezt az egész partvidéket kitöltötte. Megállapítható az is, hogy a nemzetség adományai révén hogyan válik e nagy kiterjedésű terület

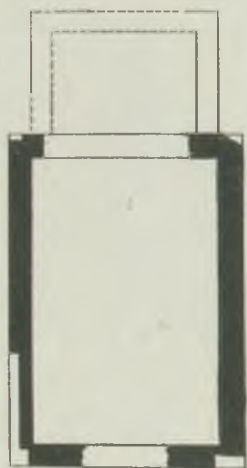

14. A tihanyi altéplom

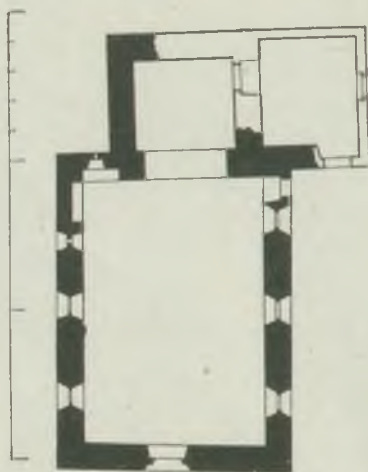
jelentős hányada részben az almádi, családi monostor, részben a veszprémi káptalan tulajdonává.

Ha a tihanyi alapító levelet összevetjük az Atyusz nemzetség adományleveleivel, kiderül, hogy a XII. században a földművelés jóval előrehaladottabb. A szántóföldek mellett nagy szerepet kap szinte minden felsorolt községben a szőlőművelés. Megjelennek a halastavak, a malmok. A szolgálónépek között aránylag nagy számú kézművest és különleges szolgálattal megbízott rétegeket találunk (szűcs, pék, szakács, oltárvivő, harangozó). Hallunk a halászatról, méhészetéről, állattenyésztésről is. A szigligeti köves vidéken négy mansio azzal foglalkozik, hogy az almádi monostor szükségére követ termel és meszet éget. Ez az 1121-ből való adat a legkorábbi, mely az építkezések kivitelezésével kapcsolatos szolgálatra utal. Ha tekintetbe vesszük, hogy a tihanyi apátság jószágainak 1211-i összeírásában már milyen nagy számban fordulnak elő föld- és szőlőművesek, valamint kézművesek (kovács, harangozó, szűcs, ötvös), akkor világossá válik, hogy a XII. század folyamán e vonatkozásban igen erőteljes a fejlődés.

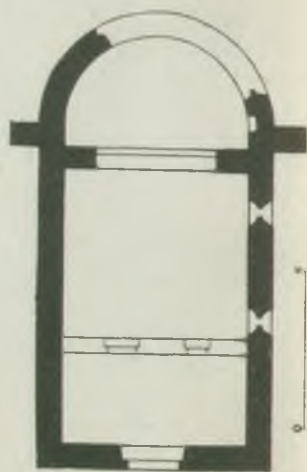
A népesség erős emelkedése, az intenzívebb földművelés, a termények feldolgozása, a szőlészet előtérbe jutása és a mesterségek számban és változatosságban való tetemes növekedése megteremtették a gazdasági és társadalmi alapot a szélesebb kulturális fejlődés számára. Így természetes, ha az építkezésekről is mind több adattal rendelkezünk. 1102-ben II. Paschalis pápa megerősíti a pannonhalmi apátság birtokait. Az oklevélben, valamint az e század folyamán többször kiadott későbbi pápai oklevelekben (1175, 1187) olvashatunk a Mártonnak szentelt kőröshegyi, a Megváltónak szentelt tardi és a Szűz Máriának szentelt tepeji egyházakról, melyek valószínűleg még faépületek lehettek. Az Atyusz által emelt almádi kolostortemplom sajnos, elpusztult. A somogyvári bencés monostor példájára kőből készült és talán már a somogyvári királyi alapítású templom rendszerét is átvette. Minthogy tudjuk, hogy a XII. század második felétől a nemzetségi monostorok lényegükben

15. Az aszófői templom alaprajza

16. A révfülöpi templom alaprajza

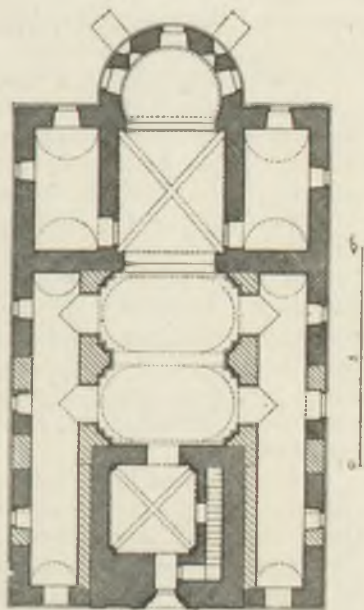

17. A csobánci templom alaprajza

egységes alaprajz szerint épültek (háromhajós, kettős homlokzati tornyos, három szentélyes bazilika), és ez a szerkezet már a királyi alapítású XI. századi monostoroknál (Somogyvár, Garamszentbenedek) is jelentkezik, nem túlságosan merész a feltevés, hogy első, közelebb ismert nemzetségi monostorunk, az Atyusz által emelt almádi monostor is ilyen rendszerű lehetett. A templom 1121-ben felsorolt gazdag felszerelése (aranyos egyházi ruhák, kelyhek, keresztek, tömjénezők, stb.) felülmúlja az 1055-i tihanyi jegyzéket és viszonylagosan párhuzamba állítható a pannonhalmi apátság 1093-ból ismert kincseivel. Ugyancsak 1121-ben hallunk a verestói Kozma és Damján templomról, 1184–88-ben pedig a somogyvári Szt. Apollinaris egyházzól. A XII–XIII. század fordulója idejéből azonban már nemcsak írásos, hanem valóságos bizonyítékaink is bőven vannak. Az egész vidék, elsősorban az északi part kisebb nagyobb falusi kőtemplomokkal népesült be. Ezek általában egyhajós, külön torony nélküli, egyenesen záródó szentélyű, terméskőből emelt, egyszerű kivitelű épületek. Nagyobb részük ma már rom (Máma: Szt.

László templom, Káptalanotói: Szt. Márton templom, Csepely, Kisdörgicse, Apáti, Újlak, Kövesd: Szt. Miklós egyháza, Örvényes, Sóstókál, Révfülöp, Csobánc félköríves szentéllyel stb.) Valószínűleg ezekhez hasonló lehetett az 1247-ben említett és román részleteket ma is őrző zalaszántói Kozma és Damján templom is. Finomabb kivitelével és részleteivel kiemelkedik a révfülöpi és az Aszófő melletti kövesdi rom. A szentélyek általában dongával vagy később keresztboltozattal fedettek. A templom nyugati végén ívekkel a hajóba nyíló, kegyúri kőkarzatos és a felett tornyos megoldásra is találunk szép példákat (Alsóörs, Alsódörgicse, Szentbalázs, Töttöskál). Igen érdekes a felsődörgicsei Péter apostolnak szentelt romtemplom, melynek egyenes záródású szentélyét a hajótól dongaboltozatos álkereszthajó választja el. A homlokzati tornyos épületek legbájosabbika az egregyi templom. Kősisakos tornya szerkezetben a szigligeti Mindszente templomának avasi romján ismétlődik meg, a mértani díszítésű ikerablak osztó oszlopai pedig a zánkai osztó oszlopokkal rokonok. Sajnos, nem tudjuk, hogy Zánkán homlokzati torony, vagy kegyúri karzattal kapcsolatos, hajóba beugró torony volt-e, de a rendkívül gazdagon díszített oszlopocskák kétségtelenül toronyhoz tartoztak. A felsorolt templomok általában a XII. század végén, a XIII. század első felében keletkezettek. Ugyanekkor épülhetett a kegyúri karzatos háromhajós, félköríves főszentélyű ecséri templom is, mely a fejlettebb megoldás kedvesen vidékies példája. Minthogy tudomásunk szerint Ecsér a kapornaki bencés apátság birtoka, a templom kegyúri karzata az apát számára épülhetett.

A XIII. század elején alapította a Rátót nemzetség felsőörsi ága a felsőörsi prépostsági templomot, melynek háromhajós, a középhajóba beugró

18. A felsőörsi templom alaprajza

tornyos, félköríves szentélyű bazilikája szerkezetileg az ecséri templom mintája lehetett. A gondosan falazott, komoly megjelenésű, gazdagon díszített épület nemcsak helyi, hanem országos viszonylatban is egyike a legértékesebb érett románkori alkotásoknak. A Mária Magdolnáról elnevezett prépostsági templom leányegyházaként készült ugyancsak a kegyúri nemzetség részére az alsóörsi Mária egyház. A mai református templom nyugati, elfalazott karzati része még az eredeti, XIII. századi épületből származik. XIII—XV. századi adatainkból kitűnik, hogy Alsó- és Felsőörs környékén jelentős kőtermelés folyt. Nemhiába hívják az egykorú források Felsőörsöt Kővágóörsnek is. Így tehát a már említett szigligeti példa után a két Örs vidéke már a második olyan kőbányászattal foglalkozó központ, melynek bizonyára jelentős része lehetett az északi partvidék hatalmasan fellendülő XII—XIII. századi kőépítészete kialakításában. Ennek bizonyítéka, hogy a jellegzetes lilás-vörös örsi követ Felsőörsön kívül még nem egy középkori épületben megtalálhatjuk (Tihany altemplom, Révfülp, Felsődorogd romtemplom, a kövesdi rom 1957-ben feltárt époltárköve stb.).

Az 1241—42-ben dúló tatárjárás a Balaton mentén nem igen okozhatott lényegesebb kárt. A még ma is ismert XIII. századi épületek viszonylag nagy száma és állapota nem tanúskodik észrevehető XIII. századi pusztulásról. Úgy látszik, hogy az építkezések túlnyomórészt a század első felében zajlottak le. Csupán a révfülpöi, tihanyújlaki és talán a kövesdi meg badacsonyi templomokról feltételezhető, hogy a század második felének alkotásai. E legutóbbi kapujából származnak a badacsonyi Szegedy Róza-ház közelében a kőkerítésbe befalazott kapubéllet töredékei, melyek hihetőleg az 1344-ben Tomajban említett Szt. István első vértanú tiszteletére emelt templom tartozékai.

A somogyi parton sajnos, csak két biztosan XIII. századi falusi templom maradt meg napjainkig. Mindkettő egyhajós, félköríves szentélyű épület. Az egyik a rádpusztai téglából emelt templom romja, a másik Teleki 1271-ben említett, András apostol tiszteletére szentelt ép kis temploma. Diadalívének faloszlopfőit csakúgy szörnyalakok díszítik, mint a túlsó parton a litéri hajdani Szt. Kereszt, ma református templom déli oldalán megmaradt oszlopfejeket.

Feltűnő, hogy a balatonvidéki XIII. századi románkori falusi templomok között milyen kevés félköríves szentélymegoldást találunk. Az imént ismertetett két somogyi példán kívül az északi parton csak a zalavári középkori vár területén nemrég feltárt XI. századi kápolna, a csobánci romtemplom és a gotika korában átépített szentkirályszabadjai templom tartozik e csoport-hoz. E jelenség alighanem azzal magyarázható, hogy a négyszögű tér lefedése donga- vagy keresztboltozattal egyszerűbb technikai eljárást igényelt. A magasabb művészi igényű háromhajós templomok (Felsőörs, Ecsér) félköríves főszentélyei a fenti megfigyelés mellett szólnak. Érdekes, hogy a hazánk egyéb területén oly sűrűn előforduló kerek templomok a Balaton környékén sem helynévben (Kerekegyház), sem épületben nem ismeretesek. Az egyetlen, ma teljesen eltűnt példa a Gyulakeszi és Gulács között Rómer Flóris által még megfigyelt Szt. Ferenc késése nevű köríves szentélyű kis kerek templom.

Az egészen, részben, vagy romosan megmaradt románkori falusi egyházak tekintélyes száma önmagában is tanúskodik a XII—XIII. században fellépő, kiterjedt építési tevékenységről. Egykorú írott adataink bizonyítják, hogy az építészetnek ez a lendületes kibontakozása a ma látható mértéknél jelen-

19. Az egregyi templom

tősen szélesebb mederben történt. Az eddig említetteken kívül XIII. századi okleveleink az északi parton még a következő egyházi épületekről adnak hírt: Pécsely Szt. Péter templom (1244), Keszthely Szt. Márton és Szt. Lőrinc kápolná (1247), Kővágóörs Szt. László templom (1263), Barnag temploma (1284), Tapolca Szűz Mária templom (1290), Lábdi Szt. István templom és Tördemic Szt. János kápolna (1297), Kenese Szt. Mihály és Vörösberény Szt. Márton templomok (1297). A déli parton még a következőket találjuk: Boglár Szt. György templom (1221), Jaba pusztá Szt. György templom (1233), Endréd, Szólád, Zamárdi templomai (1233), Szárszó, Bertalan veszprémi püspök által épített kápolna (1233). A felsoroltak közül legalább felmérésből ismerjük a pécselyi templomot, melynek alaprajza és felépítése (egyenes záródású szentély előtti átkereszthajó és ezzel egyforma széles, hosszú hajó) nagyon közel állt a felsődörgicsei romtemplomhoz. 1861-ben bontották le s ekkor örökítették meg rajzban Bergh és Hencz építészek.

Áttekintve a románkori falusi építészet fejlődésén, megállapítható, hogy — miként hazánkban máshol is — a Balaton vidékén ugyancsak 1200 körül lépett fel a maradandó anyagból készülő, művészi színvonalat képviselő falusi egyházi épületek igénye. Feltehető, hogy a XI—XII. században királyi vagy nemzetségi alapítású monostorokon kívül még csak gyéren említett templomok fából vagy sövényből készülhettek. A XII. század végétől megfigyelhető és egyre növekvő számú építkezések egyrészt a népesség tetemes növekedésével, másrészt azzal magyarázhatók, hogy a nép számára kezdetben idegen technikájú és formájú román építészet és általában művészet a XII. század folyamán már lassan az egész társadalmat átítatta s így a széles rétegek akkor már magukénak vallották és a saját ízlésük és igényeik szerint alakították ki a király és a vezető osztályok által kezdeményezett románkori művészi gyakorlatot. A vázolt élénk építészeti tevékenységet nyilvánvalóan a földesúr irányította, ez esetben elsősorban a tihanyi apátság és az Atyusz, valamint Rátót nemzetség, hiszen a felsorolt templomok jelentős hányada az ő területükön található. A szerkezet, az építési mód, az arányok és méretek lényegi rokonsága legalábbis az északi parton egy vagy több helyi építőműhelyre enged következtetni. A szigligeti és felsőörsi említett kőtermelés is e mellett szól. Valószínű pl. hogy az egregyi és zánkai oszlopfők fentebb érintett rokonsága, valamint az egregyi és szigligeti templomtornyok sisakjainak azonos megoldása egyazon műhely tevékenységének köszönheti létét annál is inkább, mert mindhárom község a vonatkozó épületek emelése idején az Atyusz nemzetség birtoka. A tehetős kegyúr fontosabb építkezései természetesen magasabb igénnyel, díszesebben valósulnak meg (Felsőörs, feltehetően Almád). Ez nem egyszer kisebb falusi egyházak esetében is tapasztalható (Alsódörgicse, Kövesd Aszófő mellett, Révfülöp, Teleki, Zánka stb.) De általában egyszerű falusi mesterek dolgoznak falusi igényekkel, egészen szerény díszítéssel. Így történik ez a tihanyi monostor birtokain (Apáti, Örvényes), a veszprémvölgyi apácák falujában (Máma) vagy a pannonhalmi apát által 1245-ben építtetett Szt. Kereszt kápolna esetében (Kisapáti). Ugyanezt a robusztus vidékiességet találhatjuk meg az épületek szobrászati díszítésében is (Felsőörs nyugati kapu, litéri és teleki oszlopfők, egregyi, zánkai ikerablak osztó oszlopok). Mindezek a jelenségek egységesen arra vallanak, hogy a XII—XIII. században a Balaton vidékén erős helyi kézműves réteg alakult ki, mely az építést, de bizonyára egyéb szükségleteket illetően is megfelelt a mennyiségben és minőségben igen változatos megbízások követelményeinek.

20. Részlet a felsőörsi templom kapujáról

21. Oszlopfő a zánkai ref. templomban

22. Hegyesd vára, Greischer Mátvás metszete

A jellemzett helyi művészeti tevékenységből csak a somogyvári apátság XII. századi magas színvonalú, gazdag díszítő és alkalos szobrászata üt ki, mely kétségtelenül a királyi és ezzel szorosán összefüggő főpapi kőfaragó műhelynek (Székesfehérvár, Pécs) köszönheti létét és ezen keresztül a délfancia és észak-italiai korabeli művészethez kapcsolódik. Természetes ez, ha meggondoljuk, hogy

a királyi alapítású monostor szerzetesei még a XIII. században is franciák.

Noha a tatárjárás — mint láttuk — nem okozott különös kárt a Balaton vidékén, következményei itt is mélyreható nyomokat hagytak. Kitűnt ugyanis, hogy a tatárok támadásának csakis a jól megerősített kővárak tudnak eredményesen ellenállni. Országszerte, így a Balaton mellékén is nagy lendülettel indul meg a várépítkezés. Az előzmények természetesen e tekintetben sem hiányoztak. A földvárakat a magyarok általában megszállták s maguk is építettek újakat. Ilyen esetről a szóban forgó területen ugyan egyelőre nem tudunk, de az bizonyos, hogy a zalavári mocsárvár már Szt. István idejében jelentősen kibővült s a régi szláv vár nagyméretű ispánsági erősséggé fejlődött. Ugyancsak megyei központot találunk Somogyvárrott, melynek váráról 1163-tól kezdve rendszeresen megemlékeznek forrásaink. A tatárjárás után a kővárak igénye megnő. A király, IV. Béla maga jár elől jó példával s hasonló eljárásra buzdítja a nagybirtokosokat. A régi királyi várak közül azokat, melyek a jövőben is használhatóknak bizonyultak, kőfalakkal és tornyokkal erősítették meg. Ez történhetett Somogyvár esetében, melynek régi várfaláról Zsigmond király 1410-i oklevele emlékezik meg. Valószínűleg még a XIII. századból való a hegyesdi királyi vár is. Zlandus veszprémi püspök emelte az 50-es, 60-as években Tátika alsó és felső várát. Bár a sümegi várról írott adataink csak a XIV. század elejétől kezdve szólnak, a hegy legmagasabb szikláján álló öregtorony biztosan XIII. századi. A két püspöki vár, Sümeg és Tátika közelében emelte a pannonthalmi apát a Balaton szigetén Szigliget várát. A királytól az engedély 1260-ban kelt. Ennek szövege világosan összefoglalja a kővárak építésének indokait: „Mivel ezelőtt országunkat bárbar népek és a zsarnoki tatárok elpusztították, elrendeljük, hogy koronánk egész területén megfelelő helyeken erősítések legyenek és várak emelkedjenek, ahová a nép az üldöztetéssel fenyegető időben behúzódhatik és magát megmentheti . . . És ezért a Balatonban levő egy bizonyos szigetet, ahol erősítésre alkalmas hegy áll, a pannonthalmi Szt. Márton egyház részére adandónak véljük, hogy rajta várat építsen, mely a fenti célokra bőségesen és hatásosan megfeleljen”. Két év múlva az apát „jó és használható várat emelt nagy költ-

ségen", melyet a király magának foglalt le, cserébe egyéb birtokokat adván. Ez az eljárás élénk fényt vet arra, hogy az ország és a király részére milyen fontosak voltak az erős és jól védhető várak, másrészt arra is, hogy a várak építése milyen hatalmas ütemben haladt. Ugyanekkor került sor a tihanyi vár emelésére is. 1267-ben a vár lényegében elkészülhetett. Pontosan tudjuk Csobánc

23. Tátika vára, Greischer Mátyás metszete

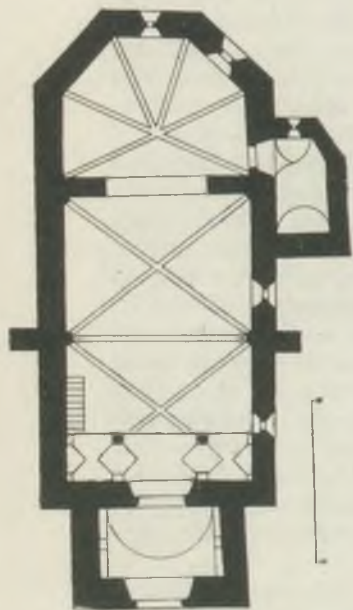
vára építésének idejét. 1255-ben történt döntés a Kesziben lakó udvarnokok és a diszeli nemesek perében. E szerint „a Csobánc nevű hegy az említett keszii udvarnokokhoz tartozik, kivéve a gyakran megnevezett diszeli nemesek már régen telepített szőlőt és azt a kőépületet, amelyet ugyanazon a hegyen megkezdték és amelyet a már említett nemesek örökké birtokolnak.” 1272-ben Káptalanfői határjárása már várnak nevezi Csobáncot, mely az egész közép-koron át a Rátót nembeli Gyulaffy családé. A Balaton környékének állapotaira jellemző, hogy a XIII. századi várépítkezések mind királyi, illetve egyházi kezdeményezésre indulnak meg. Csobánc az egyetlen, mely nemesi eredetű.

A vidéki udvarházak építésének első nyomaival is a XIII. században találkozunk. 1237-ben Unicus nevű pap Kőröshegyen két hold földet hagyományoz a pannonhalmi monostornak. A föld az ő háza mellett terül el. Közellebbt erről az épületről nem tudunk, a század végén felbukkan azonban a forrásokban a Rátót nemzetség ősi felsőörsi birtokán egy palotának nevezett épület, mely az egész középkor folyamán a nemzetség felsőörsi ágának tulajdonában maradt. Ez már kőből épült. Az 1298-i szerződés szerint, mikor Örsi Mátyás Rajnáld fia Myskének az épületet átadta, a palotát erősíteni nem szabad. Ez a kikötés nyilvánvalóan bizonyítja az építmény jelentőségét.

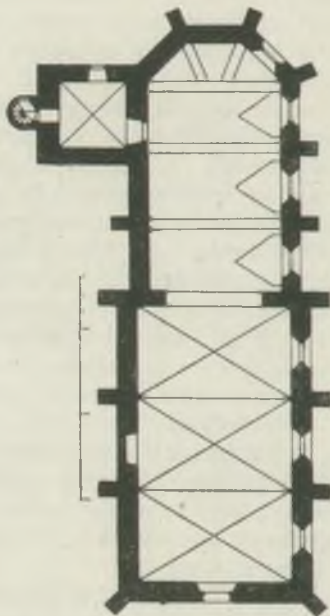
Végigtekintettük röviden a XIII. század építkezési tevékenységét. Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy e vonatkozásban mind egyházi, mind világi részről igen élénk, változatos és gazdag eredményeket értek el, melyek többé kevésbé megvetették a következő századok hasonló törekvéseinek alapját. A tisztán művészeti szemponton túlmenően azért is érdemes volt éppen az építkezések menetét végigkísérni, mert ezáltal mély bepillantást nyerhettünk a kor gazdasági és társadalmi viszonyaiba, hiszen a szóban forgó épületek még romjaikban is gyakran beszédesebb történeti forrásoknak bizonyultak, mint az oklevelek vagy leírások.

A városi fejlődés országszerte a XIII. században indul meg. A kezdeményezés e tekintetben is a királyé, aki különböző kiváltságok (saját bíraskodási jog, szolgáltatás mentesség, vásárjog stb.) adományozása révén egyes kedvező körülmények között levő településeket a jobbágyi sorból kiemelt

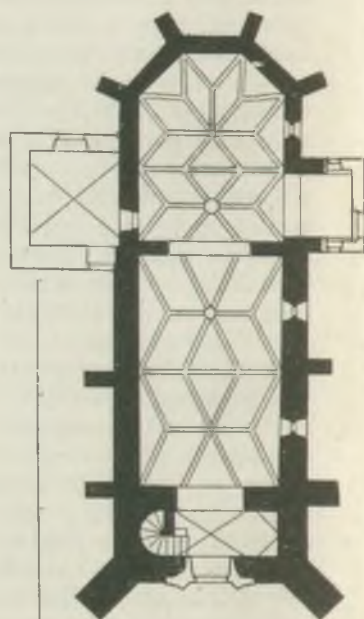
és a mezővárosi vagy később városi lehetőségek útján elindított. E települések további sorsát illetően a döntő tényező az volt, hogy meg tudta-e tartani a királyhoz való közvetlen tartozását. Ez esetben a mezővárosban kifejlődött ipar és kereskedelem a mindig fontos szerepet játszó mezőgazdaság s különösen szőlőművelés mellett kedvező körülményeket kapott a városi rangra való emelkedésre és ennek megfelelő polgári élet kifejlesztésére. Egyházi és világi földesurak a kisebb vidéki központot jelentő mezővárosokat ugyan támogatták, de a polgári, tehát igazi városi élet kialakulását nem tették lehetővé, mert ez az illető településeknek a birtokból való kiszakadását eredményezte volna. E mezővárosok a XIV–XV. század folyamán, mint e korszak jellegzetes gazdasági, társadalmi és művelődési képződményei, a Balaton környékén is megtalálhatók. Somogyvár és Keszthely a XIV. században még királyi mezővárosok, de Zsigmond korában mindkettő magánföldesúri hatóság alá kerül (Marczali és gersei Pethő családok). A többi ezeknél kisebb jelentőségű mezőváros pedig mind egyházi vagy világi nagybirtok része (Almád Hegyesd vár tartozéka, Berhida, Peremarton, Sümeg a veszprémi püspöké, Kőröshegy a pannonthalmi apátságé, majd a Marczali családé, Szántó a gersei Pethő családé, Tapolca a lövöldi kartauzi kolostoré, Tihany és Zalavár a vonatkozó apátságoké). E településeket a falvak fölé elsősorban vásártartási joguk emelte. A közelebbi és távolabbi környék terményei a mezővárosok piacain cserélődtek ki. A falusi jobbágy a mezővárosokban tömörült kézművesek áruiból elégítette ki szerény ipari igényeit. A mezővárosok pedig a vidék terményeit közvetítették a nagyobb városok vagy más mezővárosok felé. A mezővárosok lakossága természetesen a falunál magasabb színvonalú életet

24. A berhidai templom alaprajza

25. A kőröshegyi templom alaprajza

26. A nagyvázsónyi Kinizsi templom alaprajza

tudott magának biztosítani és vásárai révén a földesúrnak is több hasznot hajtott. Bizonyos kisebb kiváltságokat ugyan élvezett, de lakossága jogilag jobbagysorba tartozott. A mezővárosok jobb gazdasági színvonaluk következtében gyakran váltak hatalmaskodások színhelyeivé. Így nem egyszer történik meg, hogy más földesúr várnépeivel vagy jobbágyaival támadást intéz egy-egy mezőváros ellen s azt kirabolja. 1444-ben a zalavári várnagyok ökröket és lovakat hajtottak el Keszthelyről. A következő évben a szentgyörgyvári várnagyok fosztogatták a várost, elvitték a lakosság áruit, házi berendezését, ruháit, betörték a ferences kolostorba és a Szt. Márton templomba és onnan elrabolták az egyházi felszerelés nagy részét. Ezáltal a várost birtokló gersei Pethőknek 2000 arany forint kárt okoztak. De a Pethők is hasonlóan bántak el 1448-ban Tapolcával és lerombolták a Mária templom erődjét. E hatalmaskodások világosan bizonyítják, hogy a mezővárosok gazdasági, de művelődési szempontból is értékesek voltak. Jelentőségük a városias megjelenésben is megmutatkozott. A piac körül, hozzá kapcsolódva kisebb utcahálózat alakult ki. Templomok, esetleg kolostorok épültek. Fontosabb központokban a földesúr is udvarházat épített, melyet esetleg erődítéssel is ellátott. Ilyen fejlettebb mezőváros volt Keszthely. A XIV. század közepén idetelepedett ferencesek számára nagyszabású gótikus templom és kolostor épült Laczkfi István erdélyi vajda és nádor költségén. A templom 1386-ban már el is készült. A XV. század első felében a gersei Pethő család palotának nevezett kőházat és kúriát épít. Tapolcán a Máriának szentelt és gótikus stílusban átépített plébánia templomot a mezőváros birtokosa, a lövöldi kartauzi kolostor erőddé fejlesztí. Kőröshegy mezővárosában a XV. század folyamán megépül a ferencrendi kolostortemplom szép téglalapú épülete, Zalaszentánton ugyancsak a XV. században bővíti a román templomot a mai szép arányú és díszes gótikus templommá. Berhidán a XIV. században létesül az erőteljes homlokzati toronnyal ellátott, finom boltozatú gótikus egyház, melynek nemcsak toronysisakja, hanem tetőzete is falazott s mint ilyen, az országban egyedülálló alkotás. Almád, Somogyvár, Tihany és Zalavár mezővárosa az ottani apátságokhoz illetve várakhoz csatlakozott. Zalaváron az 1341-i tűzvész után az apátságot és a várat átépítették s a Szt. István-kori épületeknél kisebbre vették. Amint látjuk, nem véletlen, hogy a nagyobb és díszesebb épületek a XIV—XV. században miért éppen e településeken emelkedtek. Kétségtelen azonban, hogy a Balaton vidékének mezővárosai nem tartoztak az országos viszonylatban jelentősebbek közé és földesúri jellegük következtében nem léphettek rá a polgári fejlődés útjára.

A mezővárosok rövid ismertetése nyomán megállapítható, hogy a vizsgált terület birtokviszonyai a XIV—XV. század folyamán a XII—XIII. századhoz képest eléggé megváltoztak. A királlyal és az egyházi birtokosokkal szemben megnő az addig kevésbé érvényesülő világi nagybirtok. Ez a fejlődés a várakkal kapcsolatban még feltűnőbb. A XIV—XV. század fordulója táján majdnem minden vár főúri családok kezére kerül. Zsigmond király a Kereki felett emelkedő Fejérkö várat és Somogyvárt a Marczali családnak adományozza. Szigliget és Hegyesd királyi várai ugyancsak a XIV. században lesznek magánbirtokká. A XV. században a Rozgonyi és Újlaki családok teszik rájuk kezüket. Rezi és Tátika várait a gersei Pethők kapják meg. Szentgyörgyvár vagy Békavár ugyancsak a Marczaliaké, akik egyidőben a zalavári vár urai is. A tihanyi apátság csak nehezen tudja megtartani a várat a Somosi családdal szemben. Csobánc Gyulaffy birtok marad. Csak Sümeg áll szilárdan

a veszprémi püspök tulajdonában. A XV. század végén a kihalt Marczali család örökét a hatalmas Báthoryak veszik át (Fejérkö, Somogyvár, Szentgyörgyvár). A várakkal természetesen azok tartozékai (mezővárosok, falvak) is az illető nemesek kezébe kerülnek, s így a Balaton vidékének főként nyugati területei a középkor végén nagyrészt főúri földesúr uralma alatt állnak. A XIV—XV. században újonnan emelt várak pedig mind főúri eredetűek. A Veszsenyiek építették a XIV. század végén a Pécsely feletti Zádorvárat, ahonnan székhelyüket a következő század első felében Vázsonyba tették át. Az ottani vár építkezéseit valószínűleg ők kezdték el, de a nagy munkák Kinizsi Pál, a híres törökverő hadvezér idejére esnek. Ekkor épül ki a korábbi lakótoronyhoz csatlakozó palota a kápolnával, a négyszögletes külső és belső falrendszer, valamint a kerek kapuvédő rondella. Ugyancsak Kinizsi alapítja 1481-ben a pálosok Szt. Mihály kolostorát, melyben egyik legnevezetesebb kódexmásoló és miniatura műhely dolgozott a XV—XVI. század fordulóján. Kinizsi maga is a kolostorba temetkezett. Vörösmárvány sírlapja és a vár udvarán nemrég előkerült reneszánsz feliratos, csatát ábrázoló dombormű bizonyítja, hogy Kinizsinek későgótikánk kiváló szobrászai vagy szobrászműhelyei dolgoztak. A magas művészi színvonalú és finom kivitelű Szt. Mihály kolostorral egykorú a hálóboltozatos, 1481-es évszámmal ellátott plébánia-templom. Vázsony tehát a XV. század végén jelentős, országos értékű művelődési központtá vált. Ha nem is ilyen mértékben, de szintén számottevő építkezési tevékenység folyt ez időben más várakban is (Csobánc, Szigliget, Sümeg stb.)

A várakon kívül kisebb lakóépületekről is maradtak adatok. Így tudjuk pl., hogy Szőlősi Arnold a tihanyi apát kövesdi birtokán tornyot, Szöllősen pedig kőépületeket akar emelni (1398). Az apát kikényszeríti, hogy a szóban forgó területeket a toronnyal és a kőpincékkel visszakapja. Ez utóbbiak alighanem borpincék lehettek, melyeknek e vidéken ez a XIV. század végi adat a legkorábbi említése. 1411-ben az arácsi nemesek kőházáról olvasunk, 1447-ben pedig a pannonhalmi apát kajári udvarházáról. E későgótikus udvarházak csaknem ép példája Alsóörsön ma is megvan az 1500 körüli időkből. Szerkezete és felépítése a Balaton környék XVIII—XIX. századi falusi építkezéseinek őse. Ugyancsak gótikus a vilonyai református papilak (dongaboltozatos pince, falak, ajtókeret töredéke), de az 1912-i átépítés eredeti jellegéből meglehetősen kivetköztette.

Mint láttuk, az egyházi építkezések románkori vezető szerepe a gótika virágzása idején a világi tevékenységgel szemben megcsappant, de még mindig nagyon jelentős maradt. Az 1333—35. években szerkesztett pápai tizedjegyzék mintegy hatvan egyházközség plébánosát sorolja fel. Bizonyos, hogy az ezekhez tartozó templomok nagy része még XII—XIII. századi lehetett. A XIV—XV. században természetesen új, gótikus templomok is épülnek, de gyakoriak a korábbi templomok átépítései illetve gótikus bővítései. Ez utóbbi esetről tudunk pl. Felsődörögdon, ahol Dörögdi Miklós egri püspök az ősei által András apostol tiszteletére épített egyházat 1339 körül kibővítette. Újonnan épült viszont a balatonfüredi, ma romos temetői templom, mely valószínűleg azonos a XIV. század végén említett Szt. Mihály egyházzal. Ugyanígy gótikus templomok állnak Zsiden (ma Várvölgy) és Lesenceistvándon. A szemesi gótikus templomot Gergelylaki Buzlay Mózes főajtónálló mester nagyobbította meg 1517 előtt. Sok templomot csak oklevelekből ismerünk, s így nem tudjuk megállapítani, hogy mikor készültek (Páhok Szt. András

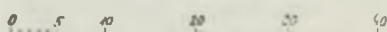
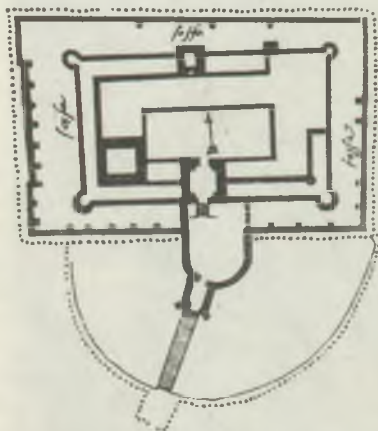

27. A nagyvázsonyi reneszánsz dombormű

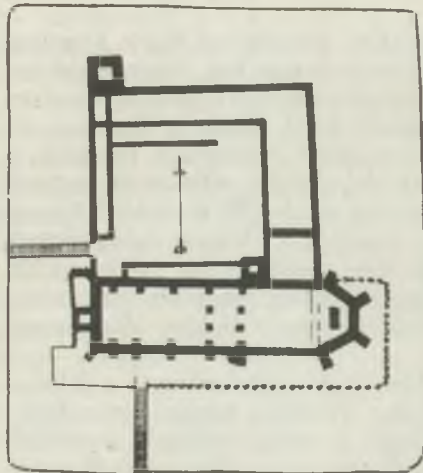
templom, 1327. Vonyarc Szt. Mihály templom 1335. Alsódörögdi Mária kápolna, 1339. Tótvázsony Szt. Vencel templom, 1340. Lesencetomaj Szt. Péter templom, 1343. Rezi, Vita, Papkeszi, Királyszentistván templomai, 1357. Szöllős templom és Arács Mária templom, 1373. Henye templom, 1403. Vászoly Szt. Kereszt templom, 1433. stb.) A templomok gazdag festészeti díszítése is rendszeren a gótika korában készült. Sajnos, e vidéken csak elenyésző töredékekről tudunk (Ecsér, a homlokzatot Szt. Kristóf alakja borította, az Aszófő melletti Kövesd, Máma, Zalaszentmárton, Nagyvázsony plébánia templom). Finom faragványok sem hiányoztak. Az Aszófő melletti kövesdi rom szentélyében 1957 nyarán került elő egy szép gótikus szentségfülke. Szemes gótikus templomának szentségfülkéje már reneszánsz stílusú és valószínűleg szintén Buzlay Mózes megrendelésére készült 1517-ben.

A Balaton északi partja mentén több pálos kolostor keletkezett a XIV—XV. században. A tálodi kolostort 1324 előtt Szt. Erzsébet tiszteletére a Gyulaffy család emelte. Az uzsai Szentlélek kolostorról 1455-ben hallunk. A salföldi kolostor valószínűleg azonos az 1307-ben említett Mária Magdolnáról nevezett köveskúti pálos kolostorral. Romjai tekintélyes építménynek mutatják. Válluson is állt a Szt. Miklós tiszteletére épült pálos kolostor (1429). A valaha igen jelentős és gazdag bencés kolostorok a középkor vége felé meglehetősen rossz viszonyok közé kerültek. Az elnéptelenedett szerzetesházak már képtelenek az épületek fenntartására. 1508-ban a zalavári és bátai apátok vizsgálatáról ismeretes jegyzőkönyv majdnem mindenütt a pusztulás képét festi. A somogyvári monostor romos, a templom és kolostor mennyezetgerendái

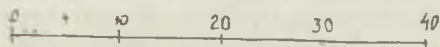
Váson

28. A nagyvázsónyi vár,
G. Turco 1569. évi felmérése után

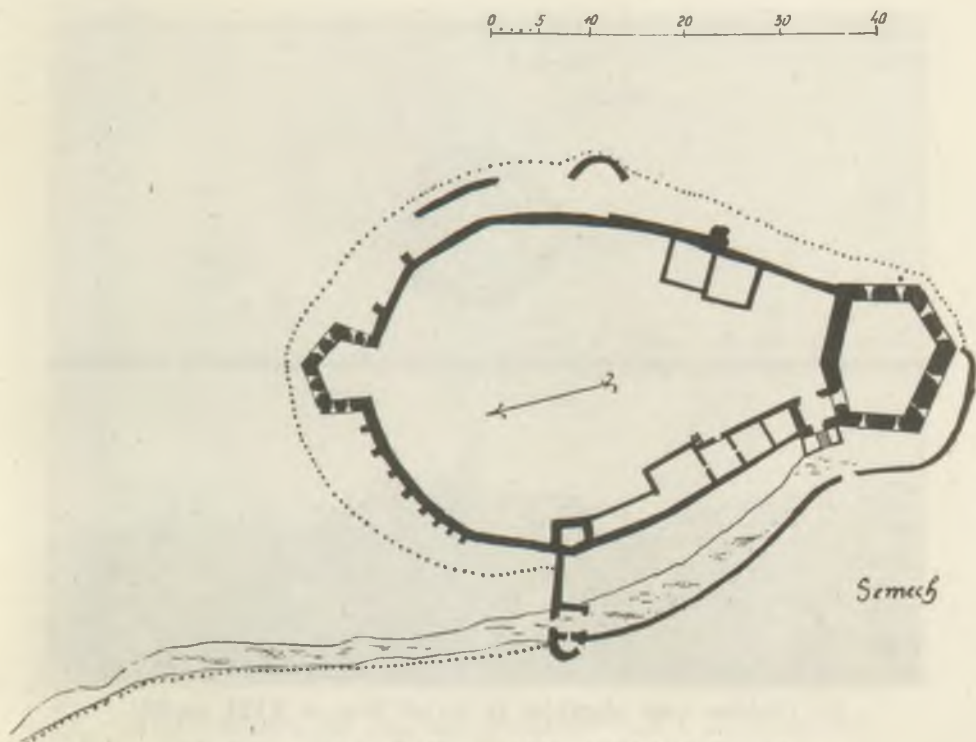
Keszthely

29. A keszthelyi vár,
G. Turco 1569. évi felmérése után

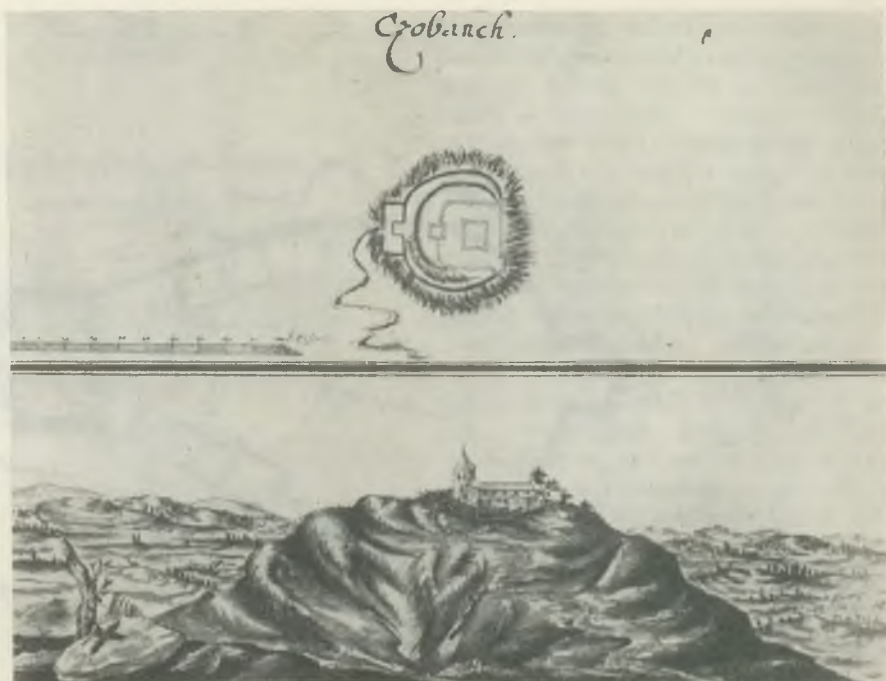
leszakadóban vannak, a cellák beáznak. Az almádi monostor is elhagyott, a hozzá tartozó népek inkább a vázsónyi vár, mint a monostor részére szolgálnak. A templom falai roskadoznak. A tihanyi monostort a vizsgálat aránylag rendben találja. A szerzetesi élet lazulása a régebbi rendeket erősen kikezdte s e belső felbomlás aligha volt feltartóztatható. Az alapítók már nem tudtak róluk gondoskodni. A Mátyás király halála utáni gazdasági és társadalmi válságnak ez csak egyik mellékes jelensége. A török veszély által egyre inkább igénybevett ország erői összefogás helyett széthúznak. A Mohács előestéjén véresen levert parasztháború komor és vésztlő bevezetése a másfélszázados török hódoltságnak.

Buda várának 1541-ben történt elfoglalása után a Balaton környéke végvidék lett. Somogyban kezdettől fogva a török az úr. Csak a fonyódi vár tartja magát, a század vége felé azonban az is elesik. Még szorosabbá válik a gyűrű 1600-ban, mikor a nagykanizsai erős várra is félhold kerül. A XVI–XVII. század folyamán a magyar élet a várakba szorul vissza. Az északi part várai a hódoltság egész ideje alatt általában magyar kézen maradnak. A környező falvak nagy része azonban mégis adózik a töröknek. A határok állandóan változnak, az ellenség időnként előretör, majd ismét visszaszorítják. A folytonos harc, szüntelen bizonytalanság, a szegény nép védtelensége és kiszolgáltatottsága, mindkét fél katonáinak hatalmaskodása a másfél évszázad alatt szomorú sebeket ejtett. A XVI. század elején még sűrű Balaton környéki magyar települések elsősorban a déli parton, de az északon is számottevő mértékben apadnak, néptelenednek. A középkor végén ismert falvak tekintélyes hányada végleg eltűnik. A lakosság részben elpusztul, részben rabságba esik, részben védettebb területekre, a várak köré, vagy az erődített helyekre települ. A falut ma már csak egy-egy pusztatemplom vagy régészeti lelőhely

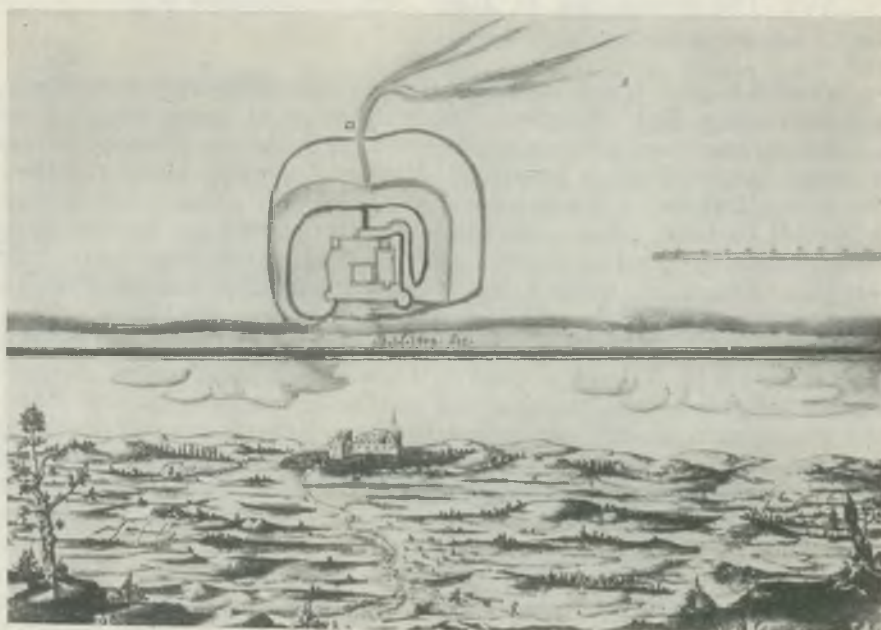

30. Sümeg vára, G. Turco 1569. évi felmérése után

jelzi. Így ürül ki pl. a tihanyi félsziget (Újlak, Apáti, Kövesd). Így szűnik meg Füred környékén Kék, Magyare, Papsoka, vagy az avasi templom körüli régi Szigliget, hogy csak néhány példáról történjék említés. Vázsony környékén már korán megkezdődik a pusztulás. Miután Veszprém várát 1552-ben Ali budai basa elfoglalta, a vidék földesurai a vázsonyi pálos, a tálodi ferences és a lövöldi kartauzi kolostorokat felrobbantották, nehogy a török számára erődként szolgálhassanak. A Muzsák valóban elhallgattak, hogy helyet adjanak a végnélküli harcoknak, dúlásoknak. Nem csoda, ha ilyen körülmények között minden igyekezet és anyagi eszköz az erődítésekre irányult. Tévednénk azonban, ha azt gondolnánk, hogy a várrendszer erőteljesen, egyenletesen és a kellő arányban fejlődött. A hajdani nagybirtokosok természetszerűen elvesztették területeik jelentős részét. Megcsappant gazdasági lehetőségeik általában nem voltak elégségesek egy-egy vár fenntartására, a háborús rongálódások kijavítására, megfelelő korszerű fejlesztésre és a katonaság szükségleteinek kielégítésére. A Bécsben székelő király segítségére szorultak. De a Habsburgok saját érdekeiket tartották elsősorban szem előtt és a megmaradt magyarországi töredék Ausztria és Nyugateurópa előváráként szerepelt, mely saját testével fogta fel a török súlyos csapásait. A pénzbeli, katonai és politikai támogatást váraink igen egyenetlenül, hézagosan és nagy nehézségek árán kapták meg. Így a végvári vitézek többnyire saját leleményességükre voltak utalva s ott szerezték meg szükségleteiket, ahol lehetett. E körülmények természetesen

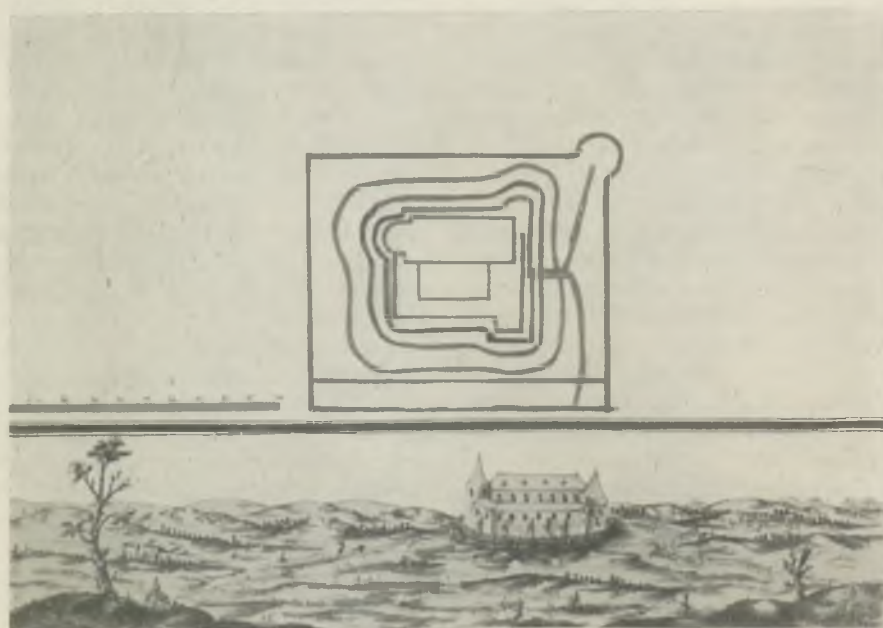
31. Csobánc vára alaprajza és távlati képe a XVII. sz.-ból

32. A tihanyi vár alaprajza és távlati képe a XVII. sz.-ból

33. A szigligeti vár alaprajza és távlati képe a XVII. sz.-ból

34. Keszthely vára alaprajza és távlati képe a XVII. sz.-ból

erősen akadályozták a tervszerű háborúskodást, a helyesen szervezett védelmet. A várbeli katonák gyakran sarcolták a közeli vagy távolabbi vidék jobbágyságait, ami azután egyes várak közötti összeütközésre is vezetett. Így torzszalkodnak pl. Szigliget és Csobánc vitézei egymással 1558-ban. A zalavári várat 1568-ban néhány környékbeli nemes megtámadja, kirabolja s ezáltal 40 000 forint kárt okoz. E súlyos nehézségek és az állandó török veszély ellenére a király által kinevezett kapitányok minden tőlük telhetőt megtettek váraik karbantartására, erősítésére és vitézeik ellátására. A kapitányok számtalan levele tanúskodik arról, hogy szüntelen kérésekkel ostromolták a királyt és a nádort váraik érdekében. A Balaton mentén korszerű vár tulajdonképpen nem volt, hiszen e főként hegyi erődök középkori eredetűek lévén nem lehettek egyenértékűek a tüzérség ellen jóval biztosabb védelmet nyújtó sokszögű, sarkaikon fülesbástyás, vizesárok- és sáncrendszerrel ellátott várakkal (Győr, Pápa, Kanizsa). A szűkös lehetőségek az épületek hatékony felfegyverzését sem igen engedték meg. Zalavárban 1553-ban csak két tarack és 53 szakállas puska van. Takaró Mihály tihanyi kapitány 1554-ben tíz szakállással verte vissza a török támadást. 1560-ban is csak négy tarackot és 55 szakállast meg egy négy golyót vető seregbontót vesz át Gyulaffy László Tihanyban. A várak erősítése azonban megszakítás nélkül folyik. 1541 előtt a szigligeti külső várban nagyszabású építkezések folytak Martonfalvay Imre, Török Bálint várnagya vezetésével. Ezidőben építi át Pethő János a kiürített keszthelyi ferences kolostort és templomot várrá. Az 1550-es években Gyulaffy László Csobáncot, Kövess András veszprémi püspök Sümegyet, Takaró Mihály kapitány Tihanyt javítja és bővíti. 1569-ben küldi Magyarországra a bécsi udvar Giulio Turco olasz hadimérnököt az itteni várak felmérésére. E távlati képek és alaprajzok nagyrészt megmaradtak. Bár a felmérés nem részletes, mégis aránylag pontos képet ad akkori várainkról. A mai maradványok majdnem mindenütt igazolják Turcot. Balatoni várainkról is kitűnő tájékoztatást adnak e felmérések. A mostanában folyó nagyvázsonyi és sümegi várastások számára Turco felvételei pl. elsőrangú segítséget nyújtanak. Az ásatások pedig lényegében hitelesítik az 1569-i felméréseket. Nem kétséges, hogy a Balaton északi partján húzódó védelmi vonalban meglehetősen gyenge és elavult várak szerepelnek, melyek jelentőségét a mögöttük fekvő nagyobb és korszerűbb várak előzetes védelmében, az egymásnak és az illetékes felettes szerveknek adott felderítő hírszolgálatban találjuk meg. A balatoni várak a törökkel való közvetlen szomszédság következtében tehát minden nehézségeik ellenére is igen fontos szerepet vittek. Helyzetüket Takaró Mihály tihanyi kapitány egy 1556-i levelében igen találóan jellemzi: „... énnekem előttem tűz nagyon, hátammegett víz, környüben mind ellenség...” Ilyen körülmények között folyt másfél századon át a Balaton északi partján a végvári élet, állandó készenlétben a dél vagy észak felől jövő támadásra.

A várak általában végig megmaradtak magyar kézen. A veszprémi vár pusztulása után a püspökök áttették székhelyüket Sümegre és az ötvenes évek óta állandóan ott laktak. A várat Kanizsa 1600-ban történt eleste után Újlaki püspök ismét erősíti. A XVII. század közepén Széchenyi György nemcsak a várat hozza rendbe, hanem a hegy alatti települést is kőfallal veszi körül. 1664-ben a szentgotthárdi csatából visszavonuló török sereg súlyos ostromát a vár kibírja. Ez után Sennyei István püspök ismét építkezik. Ekkor emelik az ötszögű bejáratí tornyot, melynek homlokzatán a püspök címere és a munkálatok évszáma (1674) látható. A ferences kolostorból kialakított

35. A sümegi vár

keszthelyi végvár 1550-ben már elkészült. A XVI. század végén Pethő Kristóf kapitány harcol eredményesen a keszthelyi vár maroknyi őrségével a fosztogató törökök ellen. A következő század elején Bakacs Sándor áll Keszthely élén. Ő bővíti ki a várat és bevonja az erősítésbe az épület közvetlen környékét is. Az 1600-as évek derekán Keszthely várost palánkkal és vizesárokka l vették körül, mely azonban 1650-ben a török súlyos támadásának nem tudott gátat vetni. A várost a törökök kirabolták és a polgárság egy részét leölték, a várat azonban nem merték megtámadni. A zalavári mocsárvár nem játszott nagy szerepet. Falai gyengeségéről kapitányai panaszkodnak, de a szerencsés természeti környezet megfelelő védelmet nyújtott. A XVII. századi adatok szerint a Hídvégnél levő kis őrség veszély esetén lövéssel figyelmeztette a várbelieket. Ez a tudósítás is rámutat arra, hogy a várak hírszolgálatát mennyire megszervezték és a kellő időben történő felderítés milyen lényeges része volt a védelemnek.

A végvári harcok mindkét fél által előszeretettel alkalmazott egyi k módja a lesvetés. Lényege az ellenség észrevétlen megközelítése, rejtkehelyből való hirtelen és váratlan megtámadása. A másik kedvelt harci mód a párviadal, melyet a mérköző felek teljes kísérete előtt lovon vívtak meg. Egyike a leghíresebb párviadaloknak Csobánc falai alatt zajlott le, Gyulaffy László várkapitány és Pajazit hegyesdi török parancsnok között 1561-ben. Gyulaffy kopjája a török páncélos testén keresztül fúródott és a hátán jött ki. Az ötven-hatvanas években Gyulaffy László csobánci majd tihanyi és veszprémi kapitány volt a Balaton vidékének egyi k leghíresebb törökverő vitéze. Sokat tett Csobánc várának erősítése érdekében. 1561-ben Hegyesd várát a török csellel foglalta el. Így Hegyesdről közvetlen veszélybe került Csobánc és Szigliget. 1562 tavaszán Gyulaffy a hős szigligeti kapitánnyal, Magyar Bálinttal és Salm Eck győrvári parancsnok segítségével kétheti ostrom után visszafoglalta Hegyesdet. 1568-ban a király előtt bevádolt Gyulaffy kénytelen Erdélybe menekülni. Ott is halt meg 1579-ben. Csobánc a XVII. század második felében a Gyulaffy családról az Esterházy családra szállt.

Fontos szerepet töltött be a XVI. század közepétől Szigliget vára. A II. Lajos király által a Lengyel családnak adományozott várat a harmincas évek elején Török Bálint részére Martonfalvay Imre deák elfoglalja és nagy építkezéseket kezdeményez. Török Bálint 1541-ben történt elfogatása után a Lengyel örökösök gyámja, Magyar Bálint lett a várkapitány, aki a kis, palánkkal és vizesárokka l körülve tt fonyódi várral együtt Szigligetet a Balaton mellékének egyi k legjelentősebb várává emelte. A szomszédos Csobánc várral Szigliget lett a török elleni harcna k legjelentősebb központja. A kétségtelenül gyengébb fonyódi vár megtartása éppen az északi part biztonsága szempontjából elsőrendű feladat volt. Szigliget és környékének e túlsó parton levő elővárát a török Magyar Bálint haláláig (1573) nem is foglalta el. A XVII. században Szigligetet Lengyel Boldizsár császári ezredes javíttatta. Ekkor került címere is a kapu fölé (1638), melyet a XVIII. században a faluban lévő kisebb kastély kapujában helyeztek el.

Míg a zalavári várban bennmarad az apátság, Tihany 1534-től mintegy másfél századra katonai használatba kerül. A templomot és kolostort ennek megfelelően alakítják át. Csak az altemplomban tartanak néha istentiszteletek. Az erősítés építkezései tetemes változtatásokat idézhettek elő a románkori templomban. A vázsonyi vár ugyancsak beletartozott a balatoni védelmi vonalba. A XVI—XVII. században erősítés jellegű átépítések történtek a lakó-

36. Szigliget, avasi torony a Badacsonnyal. Rohbock metszete 1857-ből

tornyon, a kapuvédő rondellán és a falakon. Ekkor került a felrobbantott pálos kolostor sok faragott köve a várfalakba. Kinizsi Pálné Magyar Benigna második férjének, Horváth Márknak családja a XVII. század közepén kihalt, s így a vár Zichy Istvánnak birtokába jut. De a török kiűzetéséig a várban a királyi őrség parancsnoka az úr.

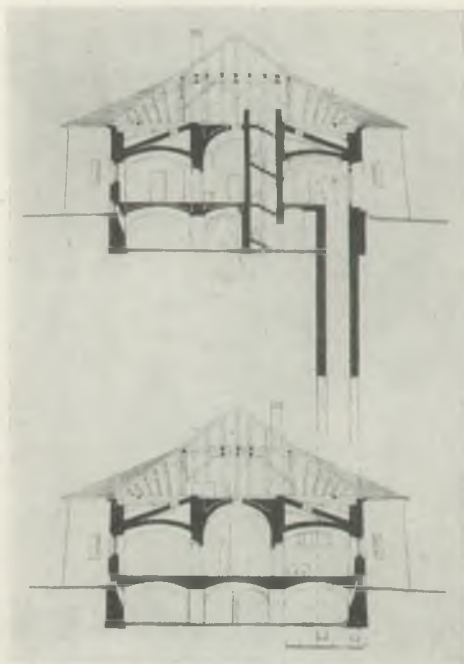
A balatoni várak pusztulása a XVIII. század elején következik be. Rákóczi szabadságharca alatt, Bottyán János dunántúli parancsnokságának idején (1705–1707) utoljára játszottak nevezetes szerepet. Sümeg, Szigliget, Csobánc, Keszthely, Vázsony fontos támaszai voltak a dicsőséges dunántúli hadjáratoknak. 1707-ben az Erdély felől visszavonuló Rabutin serege megostromolja Csobáncot, de a maroknyi kuruc őrség sikerrel veri a támadókat vissza. A szabadságharc bukása a várak végleges pusztulását vonja maga után. Lipót császár 1702-ben rendeletet adott ki a magyarországi várak lerombolására, nehogy ezek a további ellenállás fészkeivé válhassanak. A zalavári és tihanyi vár felszámolása már ekkor megtörténik. Keszthelyen a vár 1709 körül esett áldozatul. A szatmári béke után robbantják fel Sümeget, Szigligetet, Csobáncot. Nagyvázsony katonai jelentéktelensége miatt elkerülte ugyan e sorsot, de a vár pusztulása a gondozatlanság és elhanyagolás következtében mégis bekövetkezett. Rákóczi szabadságharcának leverése egyszersmind a véres, gyakran nyomorúságos, de ugyanakkor sok dicsőséget hozó várbeli élet végét is jelentette.

Az előző századoknak a Balaton mellékét különösen sújtó viharai után a súlyos sebeket kellett meggyógyítani. Eltűnt és elnéptelenedett falvak, összeomlott várak, megrongált vagy romos épületek külsőleg is mutatták

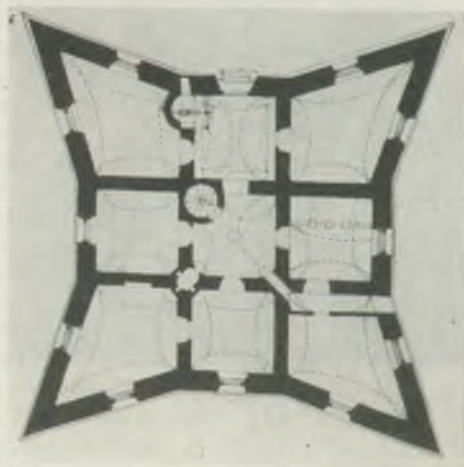
a nagy megpróbáltatást. Két évszázad gazdasági, társadalmi és művelődési elmaradását kellett behozni akkor, midőn az ország és a nép ügyét nagyrészt idegen érdekek irányították, mikor az elavult feudális viszonyok még mindig tartották állásaikat. Nem csoda, ha ilyen körülmények között egyenetlenül és lassan állt helyre az élet és a fejlődés a kívánatos mértéket nem érte el. Az állandó közvetlen veszély megszűntével bizonyos könnyebbedés természetesen bekövetkezett. A lakosság fokozatosan kitöltötte a tátongó üröket, a régi kisebb falvak olykor beolvadtak a helyi erősebb településekbe, a jobbággyi termelés szokványos képe fokozatosan kialakul. A régi egyházi és világi nagybirtok is meglehetősen megtépázva került ki a nagy forgatagból és megkísérli visszaszerezni hajdani hatalmát. A várbeli vitézek nagy része letelepül és beleolvad a helyi jobbágyországba. Keszthelyt 1739-ben a Festetics család szerzi meg és így, a török időkben szabad város lakossága újra földesúri hatóság alá kerül. A Festeticsiek mind több földet szereznek s rövidesen a Balaton nyugati részének legtekintélyesebb birtokosai lesznek. A tihanyi apátság is lassan megszervezi jobbágyfalvait. Szüksége van erre, hiszen előbb Grasso, azután Lécs apát a régi, bizonyára súlyosan megrongált templom és kolostor helyett újat épített: a Balaton vidékének egyik legszebb és leggazdagabban berendezett barokk épületegyüttesét. Grasso építkezéseit az 1736-i tűzvész tönkretette. A mai templom és kolostor Lécs Ágoston kormányzása idején 1754-ben készült el. Párjukat ritkító rokokó oltárai, orgonája, karzatrácsa és szószéke a század harmadik negyedében Tihanyban működő Stuhlhof Sebestyén művészi képességeit dicsérik. A nagybirtok gazdasági erősödését igazolják azok az egyszerű, de jó arányú magtárak, melyek a XVIII. század barokk vidéki építészetének jellegzetes csoportját alkotják. Megerősödik a veszprémi püspök gazdasági helyzete is. Padányi Bíró Márton a század közepén Sümegen pompás püspöki palotát és plébániatemplomot emel. Ugyanő építtette Monostorapáti ugyancsak barokk festésű templomát, átépíttette a tapolcai gótikus egyházat, helyreállíttatta a felsőörsi románkori templomot. Püspöksége alatt igen sok új barokk templom épült régi vagy új alapokon. A Balaton környék ma is használt egyházi épületeinek túlnyomó része a XVIII. század alkotása. Bár átlagosan egyszerűbb megoldásúak, közöttük olyan kiemelkedően szép, művészi színvonalú templomok sem hiányoznak, melyeket jelentős barokk falfestmények és falfaragványok díszítenek. Különösen a XVIII. században országsszerte oly kedvelt falfestmények nyújtanak nem egyszer megkapó élményt. A sümegi plébániatemplom egyszerű külseje után a templom belseje nagy meglepetést tartogat. A teljes falfelületet Maulbertsch hihetetlen lendülettel és páratlan művészi ötletességgel festett képei borítják. A gyönyörű és gazdag kompozíciók színei, fényei szinte világítanak, rendkívüli mozgalmasságuk mintegy szétfeszíti az építészet szerkezetét és az alakok gomolygása lekíváncozik a falról. Az ábrázolások a való térben levő látogatóval közvetlen kapcsolatban kerülnek, a művészet és valóság határai egymásba mosódnak. Akár a részleteket tanulmányozzuk, akár a nagyvonalú alkotás egésze tárul fel előttünk, mindenütt magával ragad a barokk művészet szenvedélyesen örvénylő sodra. Maulbertschre emlékeztet a balatonkeresztúri templom ismeretlen mesterének üde, rokokó alkotása. A könnyed kompozíciók igen változatos, kedvesen kialakított környezetben játszódnak le. A vallásos témákat bizonyos mértékig háttérbe szorítja az elbeszélés friss, nem egyszer népies zamata. Az oltárkép mélyén feltűnik a templom épülete is. Észáltal még meghittebbé, bensőségesebbé válik a fest-

37. Freskó-részlet a balatonkeresztúri templomból

38. A balatonszentgyörgyi Csillagház metszete

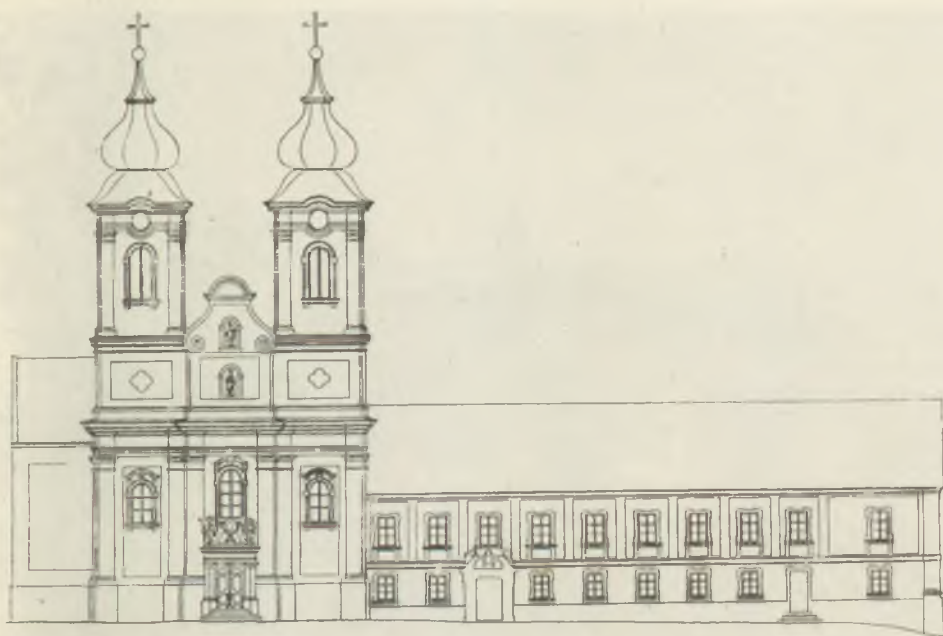

39. A Csillagház alaprajza

mények keltette benyomás. Még egy lépéssel tovább megy a vörösberenyi r. k. templom belső festése. A boltozaton Szt. Ignác és a többi jezsuita szentek jelennek meg, oldalt azonban látszólagos ablaknyílásokból egykorú ruhákba öltözött alakok tekintenek le. A megrendelőnek ez a közvetlen, eleven ábrázolása szoros lelki kapcsolatot teremt az akkori idők és a mai nézők között.

A felsorolt egyházi és a Festetics birtokokon kívül a Balaton mentén a XVIII. században összefüggőbb nagybirtok nem alakult ki. Ezért ritkán és jobbára csak a déli parton fordulnak elő tekintélyesebb méretű kastélyok (Kéthely, Lengyeltóti, Kőröshegy). Festetics birtokon áll a különleges érdekességű balatonszentgyörgyi Csillagház, melynek szerkezete a sarokbástyás várak leegyszerűsítéseként hat. Talán még a XVII. századból való.

Az 1700-as évek a Balaton mellett a közép- és kisnemesi birtokok korszaka. Gazdáik élénk részt vesznek a megyék irányításában. Falusi kúriáik, szőlőben épített, festői elhelyezkedésű prэшázai már egészen közel állnak ahhoz a népi építészethez, melynek legrégebbi ma is meglevő példáiban világosan érezhető a következő század virágzó típusainak alapvetése. E XVIII. századi falusi alkotásokon és kömlékműveken (Szentháromság, Szt. György, Vendel, Nepomuki Szt. János, Golgotha stb.) állapítható meg újból a helyi kézművesség részleges megindulása. Nem kétséges ugyanis, hogy a XVIII. századi élet a Balaton mellett éppúgy, mint az ország egész területén, túlnyomóan mezőgazdasági jellegű s az ipar és kereskedelem e szűk lehetőségek határain belül maradt. Ez nemcsak az ország elmaradt állapotának, hanem a bécsi gyarmatosító politikának is

40. A tihanyi apátság homlokzata

súlyos következménye. Az osztrák gazdasági érdekek ugyanis nem engedték meg hazánk megfelelő ütemű ipari és kereskedelmi fejlesztését. A feudális keretek tehát e tekintetben is szorítottak s ennek megfelelően a Balatonparton a városi élet és a polgári fejlődés csak a XVIII. század vége felé próbálhatott korszerű kibontakozás útjára lépni.

A XIX. század első felében két jelentősebb központ alakul ki. Az egyik Keszthely, a másik Balatonfüred. Mindkettő fejlődésének gyökerei még az előző századba nyúlnak vissza. Keszthelyen megépül a városház, előtte csinos térség keletkezik, lassan benépesül a mai Kossuth Lajos utca szerény, de kedves lakóházakkal. A régi Pethő palota helyén Festetics Kristóf már 1745 táján megvetette alapját az azóta többször átépített és kibővített kastélynak. Festetics György 1797-ben megalapítja Európa egyik első gazdasági főiskoláját, a Georgikont. A XIX. század első felében tovább folyik az építkezés, mely Keszthelynek már városias külsőt kölcsönöz. Ugyancsak Festetics György kezdeményezi a helikoni ünnepségeket, melyekre a Dunántúl tekintélyes írói is meghívást kaptak.

Balatonfüred savanyúvizének köszönhetette felemelkedését. Mint a tihanyi apátság birtoka, természetesen az apátok lettek a fürdőélet fokozatos kialakítói. Grasso apát kezdeményezése után Lécs Ágoston kormányzása alatt indult meg szerény keretek között a szénsavas fürdő fejlesztése. Még a XVIII. század végén kezd kiépülni Füred. Az apátság által bérbeadott egyre bővülő fürdőépületek mellett számos nyaraló emelkedik. Közülük legjelentősebb a Horváth-ház. Különböző vendéglők fogadják a fürdőt felkereső nyaralókat. Megindul a fásítás, a savanyúvíz árusítása. A telepen igazgató és orvos működik. Az üdülők száma 1848-ban meghaladja a kétezret. Kisfaludy Sándor lelkes közre-

41. Keszthely látképe 1860-ból, Hess acélmetszete Rohbock után

42. Kisfaludy szőlőháza Sümegen. Weixlgärtner Eduard litografiája, XIX. század közepe

43. Balatonfüred kikötője a Kisfaludy gőzössel. Szerelmey Miklós rajza 1847-ből

működésével megépül 1831-ben a színház, mely kitűnő színészeket foglalkoztat (Lendvay Márton és felesége, Hivatal Anikó, Déryné, Tóth István stb.). 1803-tól posta működik Füreden, 1846-ban pedig Széchenyi István támogatásával megépül az első balatoni gőzös: a Kisfaludy. Az akkori hajózásról a balatonszabadi plébános 1847-ben így ír: „Részvények útján egy társaság tsináltatott 1846dik évben egy gőz hajót, melynek Kisfaludi nevet adott — ezen hajo 1846nak őszi résziben tett tsak néhány probautat — a rendes járást 1847 aprilisban kezdette meg minden nap vasárnapot ki véve Füredről a hol szállásol és hol korán regvel Keszthelyre indul, ahová dél előtt 11 órakor megérkezik, délben onnat vissza fordul és estve Kenesére jön, pedig jövet s menet mind két felin a Balatonnak érinti a kikötőket, hogy az utasokat föl vehesse és ki szállithassa — Vasárnapon Füredi vendégeket viszi ide s tova sétautazást tenni. terhes hajót is vontat néha maga után — mondatik hogy jó sikerrel megy a keresete.”

A XVIII. század utolsó negyedének magyar irodalma már érezteti a reformkor nemzeti felbuzdulását. A tapolcai születésű Batsányi János a francia forradalom eszméinek bátor harcosa, aki irodalmi és politikai tevékenységéért börtönnel bűnhődött és külföldi száműzetésben halt meg. Batsányival szemben szinte egész életét a Balaton mellett töltötte Kisfaludy Sándor. Költészete országszerte megismertette és megkedveltette a balatoni várakat, Szegedy Róza iránt érzett szerelme pedig életre hívta a korában legnagyobb népszerűségnek örvendő Himfy dalokat. Sümegi lakóháza a reformkor magyar irodalmának egyik legfontosabb központja. Kisfaludy bátran és erélyesen harcolt a magyar nyelv teljes érvényesüléséért és fejlesztéséért. Ezért támogatta

minden erővel a nemzeti színjátszást. E fáradozásának gyümölcse a füredi színház. Kisfaludy Sándor országos jelentőségű működése teljes egészében a Balatonhoz kapcsolódik. Ezért méltán mondhatjuk, hogy a magyar irodalom megújulásának nagyszabású mozgalmában a Balaton környéke is kiemelkedő szerepet játszott.

A reformkor jellegzetes építőstílusa a klasszicizmus a tó mellett is gazdag termést hozott. Nem a nagyméretű épületek jellemzőek, mint pl. a nagyvázsonyi Zichy kastély XIX. századi átépítése, hanem a szerényebb, rendesen földszintes kúriák (Balatonlelle), és a kisméretű, finom arányú falusi kápolnák vagy templomok (Lesencetomaj, Gyenesdiás, Vonyarcvashegy). Kiemelkedő művészi alkotás a balatonfüredi kerek templom, a győri Frumann Antal bájos kis épülete. A klasszicizmus ihlette meg a népi építészetet is. A falusi parasztházak és prэшázak oszlopsoros kialakítása az egész part mentén majdnem mindenütt megtalálható. Az árkaдos tornácok pedig a barokk stíluson át a reneszánszhoz kapcsolódnak. A balatonmelléki falvak mai megkapó képe e stílusok népies átfogalmazásában fogant, ezek önálló, aktív és művészi továbbfejlesztése (Tihany, Akali, Kővágóörs, Alsóörs, Szigliget, Balatonberény, Balatonszentgyörgy stb.).

Az 1848—49-es szabadságharcban a balatoni nép is lelkesen résztvett. Kisfaludy Móric parancsnoksága alatt Keszthelyen alakult az 56. honvédszázalaj, mely a délvidéken harcolt. Az osztrák foglyokat Keszthelyről a Kisfaludy gőzös szállította Füredre. A Balaton vidéke azonban a szabadságharc nagy eseményeiből kimaradt, a nevezetesebb hadjáratok a tótól messze zajlottak le.

A Bach korszakban megtorpant fejlődés 1867 után újabb lendületet vesz. Füreden egyre-másra épülnek a nyaralók. Blaha Lujza, Jókai Mór itt töltik nyári pihenőjüket. Előbb az északi, majd a déli parton nagy számban emelkednek szállodák, nyaralók, vendéglők (Hévíz, Badacsony, Szepezd, Almádi, Siófok, Földvár, Boglár, Szemes, Fonyód stb.).

Az ókori szerkezeteket és formákat felélesztő és továbbfejlesztő klasszicizmus helyett a század második felében a romantikus építészet virágzott. A román és gótikus stílusokból merített középkori építészeti elemeket ötletesen és változatosan használják fel a külső falfelületek díszítésére és tagolására. Középületek, nyaralók, városi házak épülnek e kedves, a régmúltat visszaálmódó formákkal (Balatonfüred, Keszthely, Csopak). A hatvanas években fordul a figyelem a Balaton régiségei és művészeti alkotásai felé. Rómer Flóris községről községre járja végig a Balaton vidékét. Jegyzőkönyveiben száz meg száz lap telik meg megfigyeléseivel, rajzaival. Éles szemét semmi sem kerüli el. Épületek alaprajzai, nézetei, érdekes részletei, faragványos vagy festett díszítései sorakoznak egymás után. Felírja a megmaradt évszámokat, összeszedi a fellelhető adatokat. Sok olyan jellegzetességet rögzít, amely ma már csak az ő vázlataiból ismeretes. Aki ma foglalkozni akar a Balaton környékének műemlékeivel, bőven meríthet e legelső pontos topográfiai adattárból. Több értékes felmérést köszönhetünk Bergh és Hencz építészeknek is olyan épületekről, melyek azóta vagy elpusztultak, vagy átépültek.

A század végén már a Balaton az ország legkedveltebb fürdőhelye, melynek híres borai éppúgy vonzanak, mint a tó lágyan simogató hullámai. Századunkban a vázolt fejlődés betetőződik. A Balaton hangulatos pihenést és szórakozást biztosító partjai ma mindenkit várnak. A nyaralókat fürdés, vitorlázás, kirándulás fogadja. Siófokon, Füreden, Keszthelyen élénk, városias élet folyik.

44. A balatonfüredi klasszicista stílusú Kerek-templom

45. Az építészeti hatású négyes fasor Balatonfüred parti sétányán

Egyes pontokon tudományos intézetek, kisebb üzemek dolgoznak. De mindezek mögött ott lüktet népünk és az előtte idetelepedett, régletűnt népek története. S talán nincsen olyan hely az opálszínű tó mentén, ahol a múlt nem szólna hozzánk olyan művészi és művelődési értékeken keresztül, melyek megőrzése és megbecsülése szent kötelességünk. Ezekből bizonynyal erőt és bizalmat meríthetünk a jövő nemzedékek élete és kultúrája számára.

BALATON KÖRNYÉKI MŰEMLÉKEK

A műemlékek leírásával rövid tájékoztatást kívántunk nyújtani az olvasónak. E leírások nem tartanak igényt a műemléki topográfiák szakszerű, teljességre törekvő, mégis tömör, az irodalmi, építészeti és történeti jellemző adatok felsorolására.

Könnyebb megtalálásukra úgy döntöttünk, hogy előző balatoni könyvünk módszerétől eltérünk. Nem fogjuk itt az emlékeket keletkezési koruk sorrendjében leírni, hanem helységenként, ott, ahol találhatóak. Mégis, a Balaton nagy kerülete miatt úgy gondoltuk, könnyebben tájékozódik az olvasó, ha az emlékeket négy csoportba osztjuk, és pedig I. Balatonfő csoportjára, azaz Balatonfüred és környékére, II. a Badacsony és környékére (Sümeggel és Tapolcával), III. Keszthely és környékére, végül IV. Balatonföldvár és környékére.

I. BALATONFÜRED ÉS KÖRNYÉKE

ALSÓ ÖRS

A *ref. templom* a község ÉNY-i szegletének magasan fekvő peremén áll. A fehérre meszelt épület nyugati oldalának két szélén szögfelezőben kétlépcsős támpillér van, a homlokzat síkjában és tengelyében egy torony áll.

A nyugati homlokzat alsó szintjén két dongaboltozat, az ÉNY-i sarkon egy emeltívű boltmező van. Az északi fal 8 m-es hosszában, kb. 1 m magasságig kiálló fal és a torony emeletén egy keskeny csúcsíves és két vízszintes záródású, tölcéses kőkeretes ablak a középkori templom maradványa. A kórusból a toronyba vízszintes záródású lesarkított kőkeretes középkori ajtó vezet. A hajó déli oldalán két szépen tagozott, alul visszametszett csúcsíves kőkeretes bejárati kapu (helyi vörös homokkőből) a középkor helybeli kőfaragását igazolja.

A XIII—XV. századi eredetű templomot 1788-ban teljesen átalakították: barokk pillérek között 3 egyenlő boltmezővel. A hozzáépített boltíves, kétoldalt ülőpados előépítmény homlokzatán díszített, keretbefoglalt 1788-as évszám van.

A szószerk 1807 építés-, 1888 restaurálás- és 1949 javítás évszámait mutatja. Két-két vidékies oszlop tartja a kórus mellvédfalát. A kóruspadló alsó felületét, a középkori templomhajó eredeti síkmennyezetéből kikerült és két ízben felújított magyaros díszű festett kazettás famennyezet burkolja, melyet a későbbi kék színű egységes átfestés lazurosan takar. Feltehetően az 1807-ben létesített két kórus építése alkalmával meszelték be az egész templomot.

Középkori udvarház, ún. „Török adószedő háza”. A ref. templommal azonos peremen álló lakóház, kőkeretes, szemöldökgyámos bejárati ajtóval, a Balaton felé két kis ablakos oromzattal, alatta félköríves, széles nyílású pinceajtóval, élszedett gótikus kőkerettel épült. A pince félköríves dongaboltozattal fedett. Valamikor három helyiséges udvarház volt, melynek egyik szobáját lebontották. Ma csak a konyha és a Balaton felőli szoba áll, fagerendás födémrel. DNY-i hosszoldalán két befalazott nyílás. Az északi gótikus kőkeretű. A későgótikus udvarház a XV—XVI. század fordulóján épülhetett. Felettébb becses, ritka tanúja a korai kismemesi építkezésnek, mely támpontot nyújt a hasonló kialakítású és elhelyezésű balatoni présházak gyakori, különös típusa keletkezéséhez is. Az ajtó fölött G. P. 1880-as felírás a tulajdonos monogrammját és a restaurálás évét adja.

Kéményén török turbánra emlékeztető hagymájából eredhet a magyar középkori udvarház mai népies elnevezése.

ASZÓFŐ

A Szt. László *plébániatemplom* 1832—34. évben épült. Egyetlen homlokzati toronnyal, három boltszakaszos hajóval, egy boltszakaszos félköríves záródású nyújtott szentéllyel. Homlokzatait falpillérek tagolják. Oltára a XVIII. századból való, szószéke 1834-ből, barokkos stílusú, klasszicista részletekkel. Oltárképét Pesky János festette (Pest, 1824).

46. Az alsóörsi „török adószedő háza”

47. Balatonarács. Óvoda

BALATONARÁCS

R. k. templomát Esterházy Károly egri püspök építtette. Egyboltszakaszos szentélyes, kétboltszakaszos hajója előtt nagyobb torony-alatti tér. Bejárata a déli oldalhomlokzaton, előcsarnokból. Klasszicizáló, barokk oltára, klasszicista szószéke és gyertyatartói vannak.

Somogyi-kuria az Arácsi út feletti szőlőkben XIX. sz. elejéről, 1900 körül erősen átépítve.

Mezőgazdasági szakiskola (szeretetház) a falu végében, 1870-ben épült. Kétemeletes, erősen átalakított épület.

Óvoda a falu közepében, 2×3 nyílású íves, oszlopos tornácos, különösen szép parasztház (XIX. sz. közepe).

Parasztházak. Béke u. 111, Templom u. 81. sz., XIX. sz.

BALATONFŐKAJÁR

Ref. templom, 1794-ben épült, egyszerű, barokk stílusban.

R. k. kápolna, egyszerű, klasszicista, 1820 táján épült.

Nagyobb *római telep* volt egykor Balatonfüred község területén. A ref. templom mögötti félköríves alapfalmaradvány (Vásártér) is római volt, ahogyan az 1957. évben végzett ásatás (Szentlélek Tihamér) igazolta. Nagyobb későrómai temetőt is tártak fel Balatonfüreden.

Balatonfüred *középkori templomromja* az r. k. temetőben áll, a község hegy felőli peremén. A terméskőből emelt, keletelt fekvésű templom szentélye félnyolcszöggel záródik. Vastag fala és a támpillérek hiánya koragótikus időkre vall. A belső szögletekben felismerhetők a boltozat gyámkövei és a boltváll kezdete. Mellette az egykori épület falai és a temető kerítésfala, sőt a körülötte levő árok is látható. A templomot magasan borító törmelék egy részét a község, ill. a Veszprémmegyei Tanács Idegenforg. Hivatala 1954-ben eltávolította. Ekkor előkerült a keresztkút is, de a romok egy része még feltáratlan. A temetői romhoz vezető út szép íves, tornácos parasztházak és az egykori malom festői épülete mellett visz. A romoktól a tihanyi félszigetre és füredi öbölre szép kilátás nyílik.

Balatonfüred építkezései a későbarokk korban, a copf stílus idején kezdődnek. Ekkor, 1789–90-ben épült a Gyógy tér 1. sz. alatti *Horváth-ház*. Kétemeletes, kiugró középrészén négyoszlopos erkélyével, eredeti kovácsolt vasrácsával, Blaha Lujza utcai hosszú oldalán 3-9-3 ablaktengelyes, sarokriza-

48. A balatonfüredi gótikus kápolna romjai

49. A balatonfüredi Gombás-kúria

litos homlokzatával, különösen szépen tagolt földszintjével a hazai copf építészet szép példája. Eredetileg 105 szobája volt. A szentgyörgyi Horváth-család építtette nyári szállásul magának és vendégeinek. Később egy emelettel bővítették. A Balaton-vidék legjelentékenyebb világi copf épülete, amelyet most állítanak helyre dr. Kotsis Iván építész tanár tervei szerint.

Az Arácsi út 54., ún. „Gombás-kúria”, mai állapotában szintén késő-barokk, copf stílusú épület. Az eredetileg egymenetes parasztházat ugyanis a XVIII. sz. végén a melléképületek bevonásával átépítették. Ekkor alakult ki az U alakú épület. Két földszintes oldalszárnya az utca felé nyitott udvart fog közre, melyet azonban magas kerítésfallal zártak le. Benne középen íves kapu és két félköríves fülke. A két földszintes szárny közül a baloldali lakás, az udvar felől boltozatos, csukott tornáccal, melynek négy kosárvíves árkádját két tömzsi, népies oszlop hordja. A jobboldali szárny istálló és kocsiszín.

A két szárny az utcára két-két ablakos díszes, tagolt, gazdag oromzatos homlokzattal néz, félkörű párkány-záródással, az ablakokon rokokó vasrácsokkal, az oromzatokon öt ovális ablakkal.

A középszárny földszintje az épület mögötti két dongaboltozatos pince előterét alkotja. Szabálytalan alakú, kéthajós tér, amely öt csehsüveg boltozatú mezőből áll. A fölötte levő emelet a XX. sz. elején épült.

50. Az egykori Horváth-ház copf épülete Balatonfüreden

51. Balatonfüred, Blaha Lujza klasszicista villája

52. A balatonfüredi Astoria-szálló romantikus épülete

53. A balatonfüredi ivócsarnok klasszicista épülete a védendő fákkal teli Gyógyparkban

Balatonfüred fürdőteleptől beljebb települt a község. *Református temploma* (1829) falában van Pálóczi Horváth Ádámnak, a magyar népies irodalom és a Balaton nagy költőjének (1760—1820) emléktáblája. A templomban egy német fölíratos középkori kehely és egy magyar fölíratú 1622-ből, Kenesei Péter tihanyi kapitány ajándéka.

A fürdőtelepen áll a *Kerek-templom*, a rotunda, 1841—46 közt épült Frummann Antal építész, győri rajztanár tervei szerint. Köralaprajzából három oldalon görög-kereszt alakú rövid szárak állnak ki. Kupola fedi. Oromzatos előcsarnokát négy ion oszlop tartja. Az épület a klasszicizmus építészetének — kicsisége mellett is — kiváló képviselője. Belseje különösen szép, egységes, finoman ornamentális festésével, kazettázott kupolával. Főoltárképét a nádor udvari festője, a 19 éves Kaerling Henrietta festette (1848 előtt), a kőfaragás a keszthelyi Kugler, az asztalosmunka Sturm Károly műve, az építést Rigler József vezette.

Kisfaludy Sándor buzgólkodására itt épült a Dunántúl első *kőszínháza* 1830—31-ig, a mai *Gyógyterem* (ép. 1878) helyén.

Klasszicista stílusban épült (1846) a Blaha Lujza u. 2. sz. földszintes *villa*, amelynek közepét két oszloptól és két szélső pillértől tartott háromszögű orommal ékes csarnok (portikus) emeli ki. Az oszlopokon sáslevél fejek vannak. Oromzatán „Blaha Lujza nyaralója 1893—1910” felirat és márvány emléktábla Blaha Lujza arcképével. (Azelőtt Szűcs Lajosné-, később Cséry-villa).

Balatonfüred „savanyúvizének” nevezett szénsavas forrásait a rómaiak is ismerték már. A hagyomány szerint Galerius császár hitvese, Valéria is itt talált gyógyulást. 1632-től állandóan emlegették az útleírások, míg 1764-ben nagyobb vendégfogadó épült fürdőszobákkal és vízmelegítéssel. A Gyógyparkban áll a *Kútház* négyszögletes alapon, sarkán pillérek, köztük két-két oszlop.

A balatonfüredi nyaralók és szállók újabb építési hulláma 1866-ban veszi kezdetét. Ekkor épülnek a Huray István féle- (1868) középen teraszszal, lombfűrészdiszes háromszögű oromzattal (Csokonai—Blaha L. u. sarok), Sárosdy Esterházy László (1868), Écsy László (1868), Halász Gedeon (1870), Lonkay Antal (1875) stb. féle *nyaralóvillák*.

Még romantikus stílusú a Jókai Mór u. 20. sz. alatti *Astoria szálló* (volt Dőry-villa), mely 1869-ben épült. Erősen kiugró földszintjén három árkádos, a sarkokon nyolcszögű pilléres „tornyos”, védőoromzatos párkányú rizalitos, kétemeletes ház.

A balatonfüredi *Jókai-villa* (Honvéd u. 1.) szép koraeklektikus épület,

54. Balatonfüzfő. Mámai templomrom

55. Balatonkenese kikötője

középrizalittal, ezen kőbábos erkéllyel ellátott nagy terasszal. Épült 1870-ben. Ilyen stílusú az *Ipoly szálló* is, a kikötőnél (Kisfaludy u. 3), amely sarokrizalitjával, pilléres nyílt erkélyeivel példája a romantikát követő koraeklektika építészeti ízlésének.

Parasztházak a Siske utcában (54, 57, 58, 59, 75, 81, 83, 89, 91, 93, és 97. sz.), XIX. századiak

BALATONFÜZFŐ

A fürdőtelepen ma is áll *Máma* középkori község románstílusú temploma szentélyének *romja*, az új templom mögött. Ennek építése előtt a régi templom téglalapraírt főhajója déli oldalán kapu és két keskeny tölcserbélletű ablak volt. Az egyenes zárófal, valamivel keskenyebb szentély, félkörös diadalívvel, dongaboltozatú.

A XII. sz.-i, László királynak szentelt épület egykor a Fűzfő-pusztá melletti „Villa Mama” középkori község temploma volt, mely okmányokban 1109-ben szerepel először. A gyorsan fejlődő fürdőtelep kiépülése során gondolni kellett volna e románkori műemlék fenntartására és védelmére.

56. Balatonszöllősi
ref. templom

57. Balatonudvari
r. k. templom

BALATONKENESE

Régi, a törököktől elpusztított templom helyén épült 1819-ben a *r. k. plébániatemplom* barokk stílusban, egyetlen homlokzati toronnyal.

A klasszicizmus formáit mutatja az 1808-ban és 1820-ban ismét megnagyobbított balatonkenesei *ref. templom*, amely 1658—1660 között épült (a torony csak 1893-ból való).

Táncsics u. 25. *klasszicista ház*. Épült 1857-ben. Emeletén páros oszlopokkal képzett tornác.

Több jóarányú íves, pilléres, ill. oszlopos tornácos *népi jellegű ház* van a XIX. sz. első feléből a Bajcsy Zsilinszky- (20, 42, 51, 55), Bottyán- (20, 22), Fő- (32, 36.), Kossuth- (2, 5, 6, 16, 26, 37, 40.), Ságvári- (16.), Somogyi- (17, 25), Táncsics- (13.) és Zrínyi (19.) utcákban.

BALATONSZÖLLŐS

Ref. temploma középkori eredetű, déli bejárata gótikus. Szép régi egyházi edényei vannak. A XVIII. sz. utolsó évtizedében átépítették. Egyetlen homlokzati tornyának rézsutos támpillérei gótikus eredetűek.

BALATONUDVARI

R. k. temploma a műút északi oldalán. A hajó nyugati része és homlokzati tornya a XIX. század elejéről való. Egyenes záródású keletelt szentélye van, dongaboltozata csúcsívszerűen emelt. Hosszúkás négyszögű hajójának tengelye a szentélyhez képest megtört. Régebbi templomból építtette át Bíró Márton veszprémi püspök 1750 táján. Toronysisakja 1952-ben épült. Külsejét a Műemléki Felügyelőség 1954-ben rendbe hozatta.

Ref. templom a műúttól délre. A XIX. század elején, klasszicista stílusban épült, népies motívumok felhasználásával. Téglalap alakú egyszerű teremtemplom, nyugati oldalán toronnyal. A bejárati csarnok újabb. Szépen tagozott háromíves karzata van. Falazott szószerk-mellvédje alatt gazdag tagozású vakolatpárkány. A mellvédmezőkben népies rozetták.

Sírkövek a régi ref. temetőben a falu szélén. A XIX. sz. elejéről való szép sírkövek, szinte valamennyi szívalakú, ma még mintegy 20 van belőlük, erősen a földbe süppedten. (1808—41.)

Kerkápoli u. 2. sz. *népi parasztház*.

58. Balatonkenese. Ref. templom

59. A berhidai r. k. templom

Kerkápoli u. 23. sz. *népi lakóház*. Földszintes, nádfedelű, kémény nélkül, füstös-konyhával.

BALÁCAPUSZTA

Veszprémfajsz és Nemesvámos között nagyobb római település volt. 1905-ben itt egy nagyobb épületesoporra bukkantak, és a települést több évi ásatással feltárták.

Lehet, hogy nem egy, de két szomszédos *villa* csoportja került elő. Ebből csak az egyik lakóépületet tárták fel és egy fürdőt. A többi ház kisebb volt és elszórtan helyezkedett el a nagy udvar területén. Ilyen kertes-ház volt a rómaiak „villa urbana”-ja. A Balácán feltárt 30 helyiséges villa minden szobája lakószoba volt, gazdasági helyiségek nélkül.

Közepén nyitott udvar (peristilium), körülötte zárt folyósóval. A peristilium közepén a római atriumban gyakori kút gyűjtötte össze az esővizet. A folyósóról nagyobb szobák nyíltak, pl. a tekintélyes méretű dolgozó szoba (8 × 8 m). Hátterében külön félkörös exedra (fülke). Ezt a helyiséget borította a legnagyobb mozaik. Egyik szárnyon a fogadószobák lehettek. Bejárata nem a homlokzati szárnyon, hanem oldalt volt. A homlokzaton nagyobb helyiségeket fűtek egymás mellé, míg egy újabb — negyedik — szárnyon kisebb helyiségek, feltehetően hálókamrák találhatók. Ezt a lakrészt kívülről egy fűthető folyosó vette körül. Az épület egyik sarkában konyha, közel az étkezőhöz. A házimunkát ellátó rabszolgák számára külön szárny épült. Lehetett itt téli és nyári ebédlő, és az egyik fűthető folyosón tágas testedző helyiségre következtek a régészek.

A szobákat padlófűtéses rendszerben (hypocaustum) fűtötték. E rendszernél a kőpadló, v. mozaik vastag habarcsrétegbe ágyazva kőlapokon feküdt, a kőlapokat sűrűn állított törpeoszlopocskák tartották, szintén kőből. Az ilyen módon padló alatt keletkezett, mintegy 60 cm vastagságú légkamrában melegített levegő keringett. A padló alól a falakra is fel tudták a fűtést vezetni, a falazatra helyezett égetett agyagesövekkel, melyeket azután a szobátér felől bevakoltak. A nevezetes római villa színes mozaikjainak legnagyobb darabja jelenleg a Nemzeti Múzeum előcsarnokának a díszje. Festményei a Veszprémi Múzeumban.

60. Sírkövek a balatonudvari temetőben

BARNAG

Magyarbarnagi ref. templom egyetlen homlokzati toronnyal, épült 1845-ben. Harang, 1669.

A németbarnagi r. k. templom homlokzati toronnyal, szélein vázákkal. Három boltzatmezős hajó, figurális szószék. XVIII. századi orgonaház. Épült a XVIII.sz.-ban. Restaurálták 1948-ban.

61. A csopaki harangtorony

Németbarnagi Kálvária kápolna toronynélkül, hullámos oromfallal, XVIII. sz.
Németbarnagi Flórián-szobor fülkében, XVIII. század.
Középkori rom (Németbarnag) csekély maradványai.

B E R H I D A

Berhida csúcsíves stílusú kis *rk. temploma* homlokzata elé ugró négyszögletes alaprajzú, cseréppel borított, falazott sisakú tornyával, félnyolcszögű keletelt szentélyével, csúcsíves ablakaival, kapujával és keresztboltozatos hajójával különös figyelemre tarthat igényt, mert tetőfedését nem fa-tetőszerkezet hordja, hanem boltívekkel alátámasztott falazat.

Szentélye keleti falában kis román jellegű ablakot látunk, a templom tehát korai. Ugyanerre utal az is, hogy a szentélyfalat nem támasztják meg kívül pillérek, mint az a csúcsíves templomoknál általában szokásos volt. A templomban egyszerű gótikus szentségház van kőből. A torony alatti tér a templom előcsarnoka. Zárókövekkel díszes keresztboltozatai XV. századiak. Fa főoltára a XVIII. század barokk alkotása, a templom helyreállításának idejéből. 1883-ban és 1895-ben a Műemlékek Országos Bizottsága végeztetett rajta javításokat.

Ref. templom homlokzat előtti toronnyal, a bejárat felett vörösmárvány tábla: „Oh Jesu de pacem nobis et Turri huic Tuae 1768” felirattal. Szentélye egyenes záródású. Síkmennyezetes teremtemplom. Pelikános hangvetőjű szószék, XVIII. századi. Épült 1768-ban. Harangok, 1720, 1753, 1790.

62. Romantikus kastély Csopakon

63. Csopak, Balatonfüredi út 27.

Peremartoni r. k. templom, barokk, 1759. Teljesen kifestett templom. Szentélyében Johann Cymbalnak Szt. László életéből vett freskói. A főoltár baloldalán Szt. László a pénzt kővé változtatja, a másik oldalon könyörgésére az éhező sereghez vadállatok jönnek.

Kiskovácsi ref. templom, későbarokk, 1792.

CSOPAK

A *Ranolder*-, később *Hűvös-kastély* (1861) Szentirmay József építész tervei szerint, sarokkrizalitokkal, pillérekkel és tornyokkal, ormos főpárkányokkal, földszintjén körszeletívekkel átholtzott oszlopsorral, 30 ezer forint költséggel épült romantikus stílusban. Homlokzatát számos szobor díszítette, szép kápolna volt benne. Tornyáról gyönyörű kilátás nyílik a Balatonra. Ma csak egyes részeit lakják, az egykor gazdag homlokzat szobrai hiányoznak, ablakainak díszítései lehullottak, a főfal kihajlik, az egész épület elhanyagolt.

Templomrom. A veszprémi káptalan egykori Szt. István temploma, XV. századi gótikus templom maradványa (?).

Ref. templom az alsó községben (Balatonkövesd), későbarokk, homlokzatán olvasható évszám szerint 1800-ban épült. Mai architektúrája azonban újabbnak tűnik. Csehsüvegboltszakaszokkal fedett háromszakaszos terem-templom, homlokzata előtti toronnyal.

Templomtorony. A völgyben álló kőtoronynak sem részletei, sem helye nem vallanak középkori eredetre. Inkább barokk harangtoronynak látszik.

Lakóház (Balatonfüredi u. 7.) XIX. sz. első feléből származó klasszicista épület, a Balaton felé később beüvegezett tornáccal. 1900 körül átalakították.

Budai-villa (Balatonfüredi út 27. Arácsi u. 85.) Négyoszlopos klasszicista épület, szép portikusszal a Balaton felé. Zsindelytetős, elég rossz állapotban. 1840 körül épülhetett.

Balatonfüredi u. 29, Kossuth u. 24, 34, *népi parasztház*; 159. sz. és 184. sz. *népi pince*.

FELSŐ ÖRS

A Balaton környék legjelentékenyebb románkori épülete a *felsőörsi prépostsági templom*. Egy homlokzati tornyú, három hajós templom, amelyhez félköríves szentély csatlakozik. Eredeti a két egyeneszáródású, dongaboltozatos mellékhajója is, 3—3 ikerablakkal. A sekrestyét később, ismeretlen időben építették hozzá.

A szentélyt gyámkövekből induló, egyenesen tagozott heveder-bordájú keresztboltozat íveli át, a hajóban nincsen keresztboltozat. Legépebben maradt meg és művészettörténetileg is legértékesebb része a torony. Gazdagon tagozott fél-, háromnegyed- majd ismét féloszlopos kapubélletét fejezeteken nyugvó félkörívek boltozzák, az egészet háromszögalakú, meredek oromzat foglalja össze. Az oromzat alsó részén és a kapubéllet fejezetein rendkívül becses szobrászati emlékek maradtak meg, szakállas emberfő, sárkány és állat összefonódott ábrázolásai és szépen faragott akantuszlevelek.

A kapuzat háromszögű csúcsa fölött fűrészfogasdiszes párkányt látunk, alatta félkörös vakívek sora. A párkány fölött három félkörös, egymástól kettős oszlopokkal elválasztott ablak áll, melyeket ugyancsak háromszögű oromok díszítenek. A három ablak fölött újabb félköríves, keskeny ablak következik, bélletében háromnegyedoszloppal. Az ablakokat gazdagon keretezik kettős, egymásbahurkolt kötegű oszlopok ún. Herkules-csomókkal. A külföldön gyakori hurkolt törzsű kötegoszlopra nálunk csak itt és Pannonhalmán tudunk példát. Az ablakok fölött ismét fűrészfogas párkány fut körül. A toronysarkokat kis függőleges falszalagok tagozzák. Ezeket kis kőtornyoskák díszítik, ott, ahol a négyszegletes toronyalaprajz nyolcszögletűvé válik. Az utolsó — nyolcszögű — toronyemeletben a szélesebb félköríves ablaknyílások és a sisak is újabb keletű. A szentély három ablakából csak az északi és déli félkörívesek eredetiek, míg a nyolcszögű keleti már nem.

A templomot Bíró Márton 1737-ben gyökeresen javíttatta. A főoltár szép barokk alkotás. Barokk a szószék B. M. címerével és négy szoborral 1745-ből. Préposti széke XVIII. századi. 1944-ben a Műemlékek Országos Bizottsága helyreállítását megkezdte.

Történezeink az újabb műemléki feltárásig egyhajósna hítotték a régi templomot. Az 1943-ban Lux Géza által végzett feltáráskor kiderült, hogy az egész alaprajz középkori eredetű és a formák után barokknak hitt oldalhajók is a XIII. századi — eredeti — építési korból valók, azzal a különbséggel,

hogy ezeket nem olyan szépen faragott ún. „pofás” (kváderos) kövekből rakták, mint a toronyfalait, hanem egyszerű, formátlan terméskőből. Csak az ajtó és ablakkeretek készültek szépen faragott kövekből. Az eredetinek hitt főhajó pedig nem eredeti, hanem azt Bíró Márton szélesítette ki, hogy tágabb — barokknak megfelelőbb — térhatást nyerhessen és egyben a templom férő-képességét is megnövelje. Megtévesztő módon ez alkalommal a „barokká alakítás után a hajó külső, oldalhajók feletti homlokzatain a tetőeresz alá újból visszahelyezték az eredeti románkori ívsoros párkányt. Ez volt legfőbb oka annak, hogy . . . sokan . . . a hajót eredeti románkori alkotásnak hitték.”

Az új műemlékfeltárás mindkét oldalhajó külső falaiban három-három ikerablakot talált, amelyek talpa az oldalhajók padlószintje fölött térdmagas-ságban van. Ez az ablakelhelyezés a folyosók, kerengők típusára vall — mely szerint az oldalhajók tulajdonképeni kísérő folyosói a templomnak. Ennek a belső térrel való kapcsolataira azonban nincsen támpontunk.

A kutatás feltárta a szentély eredeti finomarányú rézsüablakait, melyeket addig a szentélyoldalhoz épített durvatömegű — valószínűen XVIII. századi — támpillérek takartak el. Lux Géza megállapítása szerint valószínű az, hogy a torony eredetileg nem emelkedett a mai magasságra, hanem csak a második emelet fölötti ívsoros párkányig ért. Itt erőteljesebb tömegű sisak fedhette.

Prépostsági lak. Barokk, földszintes 6 ablakos, manzárdtetős lakóház. Kapuján címer 1748-as évszámmal. (Bíró M.?)

Kőkereszt, későklasszicista (1840), a hajdani vár (?) helyén.

H I D E G K Ű T

R. k. templom, homlokzat előtti toronnyal, két boltszakaszos hajóval, 1790 körül építtette Esterházy Károly püspök. Helyreállították 1851-ben.

Kishidegkúti templomrom, a XVIII. század végén két tornya még állt.

K I R Á L Y S Z E N T I S T V Á N

Ref. templom homlokzati toronnyal, félköríves szentéllyel, három bolt-szakaszos hajóval. Későklasszicista, 1839/42.

K Ü N G Ö S

Ref. faharangláb, barokk, XVIII. századi.

L I T É R

A „litéri hasadékbán” fekvő kisközség *ref. temploma* egykor román részé-ből csak kapuzatának két oszlopfője maradt fenn. Az egyikén madártestű páros sárkány, a másikon növénydisz látható. Fölöttük csúcsalakú boltív. 1784-ben építették át. Eredeti famennyezete 1898-ban megsemmisült.

L O V A S

R. k. templom homlokzat előtti toronnyal, egyenes záródású szentéllyel. Faoszlopos karzat, síkmennyezet. Épült 1754-ben, 1911-ben átalakították. Tornya is akkori.

65. A nagyvázsonyi Kinizsi-vár

A népi építészet szép emléke a *30. sz. ház*, háromablakos, copf keretezésű oromfalas homlokzatával. A XIX. század közepén épülhetett. A *60. sz. népi lakóház* is a XIX. sz. közepén épült.

NAGYVÁZSONY

A *vár* (Vázsonykő) eredeti épületét talán a Vázsony- (Vezensenyi) nemzetség építtette, ismeretlen időben. A XIV. század végén övék Nagyvázsony. 1384-ben Vezensenyi László Mária királynőtől várépítésre kap engedélyt barnagi birtokára. Ennek alapján épül a közeli Zádorvár, Pécsely község határában. A nagyvázsonyi vár kezdeti alakjában lakótorony volt, mely ebben az időben (a XIV. sz. vége) bizonyára már állhatott, bár okmányainkban először 1469-ben van szó a nagyvázsonyi várról, Udvary Pál várnagysága idején. A Vezensenyiek kihaltával (1472) a várat Mátyás királytól Kinizsi Pál kapta, aki szépen kiépítteti. Változatos sors után 1553-ban Tuigan basa foglalja el; 1557-ben felszabadul. 1569. évből ismerjük alaprajzát, amelyet a bécsi Haditanács megbízásából Giulio Turco hadmérnök készített el és amely a most folyó feltárás során meglepően hűnek bizonyult. A vár 1593-ban Szinán basáé. 1589-ban Pálffy és Schwarzenberg visszaveszik a töröktől, 1605-ben Bocskay vezére pedig a némettől. A szatmári béke után senki sem törődik vele. 1756-ban pálinkafőzőnek használják. Ezután rohamosan pusztult a barokk időkben még emeletes palotafalakkal álló vár.

Csak lakótornya állta az időt. Ez a lakótorony a fajtájabeli védőépületek késői magyar példája. Négszegletes, 9×12 m alaprajzával, tekintélyes (23,50 m) magasságával, erős, zárt faltömegével komor hatású, mint a többi románkori lakótorony-elődei (Visegrád, Sárospatak). A királyi lakótoronyokhoz képest azonban alapterülete jóval kisebb, falai is vékonyabbak (2,5 m) amazokénál. Viszont vastagabbak mint általában a várak közönséges védőtornyai, sőt azok legtekintélyesebb, ún. öregtornyának falai szoktak lenni (1,50 m).

A gótikus ajtókeretekkel, csigalépcsővel bíró dongaboltozatos helyiségekkel több emeletre osztott nagyvázsonyi lakótoronynak síkfödémes tetőemelete van, ágyulórészekkel ellátott védőpártázattal. Északi oldalán 2—2 kőkeretes négszegletes ablaka van keresztsudárral, gótikus keresztmetszettel. Déli oldalán kögyámokra kiülő árnyékszék. A keleti homlokzaton csak részablakok vannak a 2 m átmérőjű csigalépcső megvilágítására. A lakótornyot körülvevő udvar felé az övezőfal építési korából származó nagy élszedett, félköríves kőkeretű gótikus kapunyílás van. A torony földszintje eredetileg zárt lehetett, egyetlen bejárata az első emeletről nyílt, csúcsíves, felvonótükrös kisméretű ajtó formájában. Hídjának felvonó lánc-nyílása ma is látható.

A lakótornyot később, pontosabban Kinizsi Pál idejében, 1472—1494 közötti években körülövezték egy szabályos, nagyjából 60×75 m méretű várfal-övezettel, előtte mély árokkal, melynek mind belső, mind külső partját kifalazták. Az árkok partjainak hegyfelőli részeit, ahol túlságos nagy tömegű föld nyomta őket, pillérekkel támasztották meg. Ezek a parabolikus alaprajzú pillérek ritka sajátosságuk az építészettörténetben, hazai anyagunkban pedig páratlanok. A szabályos belsőtoronyos vár belső várfal-övéhez lakó- és más helyiségek sorát építették, egy belső kis udvar körül. Ezekből az 1953 óta folyó feltárás során sok részlet került napvilágra, köztük a kápolna, egy hosszanti dongaboltozott helyiség, az árkokat védő kerek alaprajzú külsőtoronyok, az emeletre felvezető lépcső, két kis vízmedence, stb.

A vármaradványokat, az árkokat és udvart több méter vastagságban takaró földréteg eltávolításával együtthaladó legutóbbi feltárás és kutatás, valamint bontás szabaddította ki a várba vezető felvonóhidat, farkasvermes kaput és az idevezető út védelmére épített, majd többször is megerősített rondellaszerű kapuvédőművet. Utóbbinak — melyet tévesen barbakánnak neveznek — érdekessége, hogy e védőművek korai példája, hiszen 1569-ben már áll. Előtte kis kapuudvar is volt, amelyet gótikus sarokpillérek támasztottak.

A Veszprémmegyei Tanács Vb. és az Országos Műemléki Felügyelőség támogatásával folyó feltárási munkából, mind több részlettel bontakozik ki a vár imponáns együttese, melyet eddig sokméter vastag törmelék, földfeltöltődés fedett.

A feltárás régészeti munkáját a Nemzeti Múzeum végzi Éri István régész helyszíni művezetésével. A konzerválás a Műemléki Felügyelőség balatoni művezetősége, a helyszíni felmérések, tervek Sedlmayr János építész munkája. A feltárás és konzerválás még folyik (1958).

A lakótoronyban a vár kialakulására, egykori tulajdonosaikra, Kinizsi Pálra és feleségére, Magyar Benignára vonatkozó anyaggal, és az ásatási leletekkel kiállítás nyílt meg 1956-ban.

Gótikus stílusú Nagyvázsony *Kinizsi temploma* is, másképen alsó v. Szt. István templomnak hívják. A törökverő Kinizsi Pál építtette 1481-ben.

Ezt jelzi a kórus alatti évszám. De erre az időre vallanak a fejlett gótikus műformák is, így az ablakok halhólyag mintájú kőrácsai. A török világ után sokáig tető nélkül álló templomot 1773-ban hozták helyre. Ekkor épül a huszár-tornya és sekrestyéje.

A keletelt (vagyis szentélyével kelet felé fordított) templom csúcsíves, kívül támpilléres, egyhajós épület. Nyugati főhomlokzata, főkapuja a szobrokkal együtt a barokk átépítésből való. Mind a főhajót, mind a szentélyt gótikus, bordás hálóboltozat fedi, bordái a hajóban szép gyámkövekre támaszkodnak. Az ablaknélküli szentélyzáródás félnyolcszög alakú. A szentélyből a sekrestyébe vezető ajtó is későgótikus kőkerettel készült. A meszelés alatt feltáratlan gótikus falfestés nyomai látszanak.

Baráti romok a Szent Mihályról nevezett egykori pálos-kolostor maradványai, a nagyvázsonyi temető szélén, az erdő fái között állanak. A kolostort Kinizsi Pál alapította 1481-ben. 1483-ban és 1489-ben Kinizsi és apósa, Magyar Bálint újabb adományokat tesznek a kolostor javára. Falvakat, malmot, rétet ajándékoznak a pálosoknak. A kolostort kőfallal kerítik be. A fejlett gótikus részletformákat mutató, szépen falazott egykori pálos-kolostort ma romokban látjuk. De e romok is sokat árulnak el a kolostor egykori szépségéről, karcsú, magas szentélyéről, melynek a nyolcszög felével záruló oldalaiból még a főpárkány magasságáig állanak a falak. A veszélyes repedést és szándékos falbontást mutató szentélyfalakat 1954-ben Szakál Ernő az Orsz. Műemléki Felügyelőség konzervátora erősítette meg. A szépen faragott támpillérek és néhány bordatöredék gazdag kiképzésről tanúskodnak. A szentély főpárkánya alatt kerek padlásablakok. A keletelt templomhoz észak felől csatlakozott a barátok egykori kolostora, mely négyszögletű udvar körüli — ún. kerengőre —

66. A nagyvázsonyi Kinizsi-vár lakótornya és kapuvédőmű a helyreállítás után

67. A Szent Mihály kolostor templomromja Nagyvázsonyban

fűzött helyiségsorból állott. Ezek legnagyobb része majdnem a föld színéig rombadőlt.

Kinizsi 1494-ben halt meg. Ide temették őt és Magyar Benigna második férjét, Horváth Mislenovith Márkot is. Mindkét sírt vörösmárványból faragott sírkő fedte. A kolostor és templom a török alatt elpusztult. A gyönyörű templom boltozatai, falai bedőltek. 1794-ben kontár kincskeresők kutatták a romokat és bennük megtalálták Kinizsi sírját, kardját, páncélingét. Az összetört sírkő sok viszontagság után került a budai Vármúzeumba, a hős fegyverei pedig a Nemzeti Múzeumba. Kinizsi Pál és Horváth Mislenovith Márk sírköveit a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeuma szívességéből 1957-ben a helyszínen feltárt középkori helyiségben létesített kőtárban állíthattuk fel.

Kinizsi holttestét a Szent István templom körüli régi temetőbe vitték át, ma még pontos helyét sem tudjuk.

A közigazgatásilag ma Nagyvázsonyhoz tartozó és vele lassan egybeépült Nemesleányfalu temetőjében vannak a *Szt. Jakabi romok*, a vártól mintegy másfél km-re. A maradványokból a homlokzati fal tekintélyes nagyságban áll még. A csepelyihez hasonlóan korai XII—XIII. századi román kori templom volt ez is.

Felsőcsepelyi templomrom, a török időkben elpusztult középkori Csepelyfalu templomának maradványa. A Kabhegy aljában vezető urkúti országúton, Vázsonytól mintegy 5 km-re levő rom széles síkságban fekszik, kis erdős

68. A Kinizsi templom Nagyvázsonyban

domb tetején, szép kilátással környékére. A románstílusú keletelt templom szentélye egyenes záródású. A hajó északi oldalán a szentély felé négyszögű sekrestye maradványa. Áll még az ormos nyugati fala, lőrésidomú hasadékkal. A déli falon az ajtó és ablak helyei, az északon pedig egy-egy ablak nyomai láthatók. A nagyon rossz állapotú rom feltárása és állagbiztosítása 1957-ben készült.

Mellette nagyobb méretű *lakóépület* kőfalainak maradványai. Az épületet a Nemzeti Múzeum 1958-ban feltárta. Három helyisége volt, egy gótikus ablakrészllettel.

Klasszicista stílusú a nagyvázsonyi volt *Zichy-kastély*, ma az Állami Erdőgazdaság épülete. Egyemeletes, középizalitos homlokzata közepén 4 ion fejezetű oszlopos előcsarnok (portikusz) van, magas, háromszögű oromzattal, közepében órával. Az oszlopcsarnokot jobbról-balról 4—4 ablakos szárnyak veszik közre. Hátsó homlokzata még barokkos, 4—3—4 ablaktengettyel. Építtette Zichy Ferenc a XVIII. század végén. A klasszicista oszlopcsarnok az egyszerű későbarokk épület 1820 körüli átalakítása idejéből való. A kastély dísztermét fakeretekre feszített vászon borította, későbarokk ízlésű festéssel, némely részében vázsonyi képekkel, a vár és a pálos kolostor akkori állapotát mutató festményekkel. E vásznakat 1945-ben sajnos, lebontották. 1954-ben a vázsonyi vár helyreállítása, illetve feltárása és állagbiztosítása előkészítésekor a kastély padlásán megtalálva a Veszprémi Múzeumba vittük be őket.

Szent Ilona kápolna, barokk (1777). 1823-41 között kibővítették. Sekrestyéje 1885-ből.

Nemesleányfalusi ev. templom homlokzati tornyoeskával, későklasszicista (1834).

Nemesleányfalusi r. k. templom homlokzat előtti toronnyal, hátul oromfallal. Épült a XVIII. században.

Nemesleányfalusi ref. harangláb, fából, négy lábon álló tetővel, egyszerű ácsmunka a XVIII. századból.

A falutól DNy-ra, a vártól mintegy 3 km-re van a *tálodi pálos kolostorrom*. A templomnak két fala áll, az egyik félköríves ajtó és kerek rózsablak látható. A szentélynek egyenes záródása volt. Itt, a völgy bejáratában, a Séd és a völgyből kifolyó kis patak találkozásánál volt valaha a középkori Tálod falu, melyet már a XIII. században említenek. A Szent Erzsébetről nevezett kolostort a Rátót nemzetségalapította. Első okleveles említése: 1324. A nyolcforrásos medencét, templomot és kolostort

69. A Kinizsi templom

70. Nagyvázsony, klasszicista kastély

egykor 563 lépés hosszú, magas kerítésfal övezte. A XV. század hetvenes éveinek végén a pálosok otthagyják Tálodot és Vázsonyba költöznek át, Kinizsi új kolostorába. A Rátót-nembeli Gyulaffyak az üresen maradt tálodi kolostorba ferenceseket költöztetnek be, akik 1552-ig lakják. Ezután a környékbeli földesurak széthordatják. A medence főforrását Kinizsi Pálról nevezték el, szépen foglalták és az Országos Természetvédelmi Tanács védetté nyilvánította.

Szt. Háromság-szobor, állíttatta Zichy János és neje 1741 körül.

Nep. Szt. János-szobor, XVIII. század.

Gazdasági épületek, kettő, a Zichy-kastély két oldalán. Emeletes, 7 ablakos, az ablakok tükör mezőben. (XVIII. század vége).

Zádorvár romjai Nemespécsely község határában állanak, a Zádor forrás fölött emelkedő kúpon. A szőlőktől körülvelt fennsíkon áll a vár, melyből a tihanyi félszigetre az Aszfő felőli nézetből szép kilátás nyílik. Maradványai szabályos alaprajzi formát mutatnak. A téglalap alaprajzú övezőfalak tágas udvart vesznek körül, csak a 8×8 m méretű négyszegletes kaputorony alapfalai ugranak az övezőfalak elé. A mintegy 55×65 m belterületű tágas udvart részben magasan álló 80–120 cm vastag kőfalak veszik körül. A falak körül omladék-halmok. Az udvar déli oldalán 8 m fesztávolságú helyiségsor vonul végig, keleti végén belül félköralaprajzú, kívül egyenes záródású rész a vár kápolnája lehetett. A várban műformát mutató részlet, ajtó-, ablakkeret, boltozatváll, vagy borda, nem maradt fenn. Az említett déli szárny közepén volt a kaputorony, melyen át az út valaha a várba vezetett. A toronynak ma csak alapfalai vehetők ki. A várfalak az ÉK-i saroknál hiányoznak, a DNY-i saroknál pedig erősebb kiszögellést alkotnak. A romokat ma kívül, belül nagy fák és magas törmelékréteg borítja.

71. Órvényesi templomrom

Építője feltehetően azonos Vázsonykő vára építőjével: Vezsenyi Lászlóval, aki 1384-ben kap engedelmet Mária királynőtől vár építésére. Későbbi sorsáról nincsenek adataink.

ÖRVÉNYES

A balatonmenti község temetőjében messziről látható *rom* mutatja az egykori templom helyét. Építészeti részletei nem maradtak meg, de négyszögű szentélyalaprajza és boltozatai román kori eredetre vallanak. Egyeneszáródású, keletelt szentélye van, hosszényszögű hajóval. A szentély egykori dongaboltozatának válla még áll. A diadalíven és a szentély oldalfalán kívül csak falcsontok maradtak. Restaurálását most a Műemléki Felügyelőség végzi (1958), a Balatoni Intéző Bizottság támogatásából.

Kőhid a Pécsely-patak felett Nep. János szobrával. 1800 táján épülhetett a barokk jellegű kétnyílású boltozott kőhid. Középpillére fölött szoborfülke, benne kőszoborral, mint a diszeli hídon.

A *r. k. Szt. Imre templom* barokk formákat mutat. Épült 1778–1783-ban. Egyeneszáródású szentélye van, két boltmezős csehsüvegboltozattal fedett hajó, homlokzati torony. Az egységesen alakított belső és külső jobb mesterre vall. Mellékoltárán és szószékén már későbbi klasszicista formákat látunk (1817). Barokk felszerelési tárgyai és harangjai vannak, utóbbiak 1781, 1794 és 1795-ből.

Több *kőkereszt*, egy a templom előtt (1818?), egy a műút torkolatában (1818), népies alakokkal, egy pedig a temetőben.

PALOZNAK

R. k. plébániatemplom, egyhajós, félköríves szentélyű, román kori, középkori fallal körülvéve. 1835-ben teljesen átépítették, nyugati homlokzatát toronnyal látták el. Ugyane korból való oltára és szószéke. Kerítésfalának egy része elpusztult. Eredeti részlete nem maradt fenn.

Klasszicista villa Paloznaktól nyugatra a szőlőkben (Zrinyi u. 1.) négypilléres, tornáccal.

Kossuth u. 5, Petőfi u. 3. és 6. sz. *népi lakóházak*.

A falutól északkeletre széparányú *vincellérház*, Balaton felőli oromfalán két ablak, alatta pinceajtó. Az oromzatban körablak, alatta olvashatatlan felirat. Épülhetett 1800 táján.

A község a veszprémi fennsík szélén és a Balatonra nyíló Malomvölgy fejénél fekszik. *R. k. temploma* egyszerű alaprajza, félkörös szentélye Árpád-kori eredetre vall, míg hajóját támpillérek, tornyát vörös homokkőből faragott XV. századi kőrácsoz, gótikus ablakok díszítik. 1789-ben barokk ízlésben átalakították. Ekkor kapta csehboltozatos belsejét. Ebből az időből való szép, copfdíszes, színes márvány főoltára, szószéke. Tornyának csúcsíves ablakai kőcsipkések, a toronyalatti előcsarnokból a hajóba pedig a Rátold nemzetség címerével díszes kőbélletű, hornyos, reneszánsz keretelésű ajtó vezet. Északi oldalához csatlakozik a sekrestye, mellette a barokk kori építő, Rosos-család sírboltjával. Szép barokk toronysisakját 1908 után cserélték ki a mai művészietlen formájára.

v. Tallián—Horváth kastély, XVII. századi.

Ref. templom, 1736-ban épült.

T I H A N Y

Az *Óvár* a félsziget Balaton partjának mintegy 100 méteres magasságban felszökő meredélye peremén fekszik. A hatalmas földvárat a régészeti leletekből következtethetően a korai vaskorban keletkezettnek tartják (i. e. I. évezred elején). A fennsík peremén ma nem találunk semmiféle védelmet — lehet, hogy a peremmel együtt lepusztult a három évezred alatt —, a fennsík felől azonban hatalmas méretű földsánc védte a várat. A földsánc három összefüggő karéjt alkot, közbül két feljáró úttal. Közülük egyiket hosszan kísérik a közrefogó sáncfalak, ezek szolgáltatták védelmét. A másik mellett halom-sírok (kúnalmok) vannak. A legmagasabb ponton — mai Attila

72. Paloznak,
vincellérház

73. A tihanyi öböl

domb — lehetett a törzsfő szállása. E nagyszabású, hatalmas sáncokkal védett, kiemelkedő fekvésű földvár a hazai irodalmunkban méltatlanul mellőzött. Jelentősége és egyedülálló szépsége miatt legfőbb ideje lenne, hogy a tudományos kutatás figyelme végre ráirányuljon, és méltó bemutatásáról, ugyanis mint a Balaton környék egyik legnagyobb látványosságáról, gondoskodjék.

Tihany másik vára sokkal későbbi, középkori eredetű. A sok kisterületű hegyen épült Balaton környéki középkori vár között kivétel Tihany vára. A hegy fennsíkja itt nagyobb katonaság elhelyezését és erőteljes erődövé kiépítését tette lehetővé. Ennek erősítési munkáinál is ott látjuk a győri főkapitánysági kerület fáradhatatlan építési felügyelőjét, Suess Orbánt, aki rengeteget utazik és 1577—1592-ig személyesen vezeti Győr, Komárom, Pápa, Veszprém, Palota, Németújvár, Tihany, Csesznek, Pannonhalma építését.

A középkori eredetű, először 1267-ben említett tihanyi vár az 1554—1558. években Takaró Mihály kapitánysága alatt átépül. Külső palánkőve 30 hektárnyi területet kerített be. A külső, cölöpös palánkon belül ismét sánc és széles árok volt az 1667-i rajz szerint.

A Balaton és Rába közötti hódoltsági területen fontos szerepe van, mert ha a török elfoglalhatja, akkor a zalai partvidéken is megvetheti lábát és Veszprém, Vázsony, Csobánc, Szigliget, Tátika és Sümeg nem mentesülnek állandó zaklatásától. Alaprajzát Giulio Turco 1569-i felvételi rajzából ismerjük. Moz-

galmas életéről Pisky István kapitány (1585—1589) regestrumából tudunk. A vár őrsege 1557-ben megverte és megsarcolta a somogyi Endréd várába befészkelte Űre odrabasát (csapatfőnököt).

1702-ben, 500 éves hűsi múlt után — nehogy a magyarság ellenállása fészket találjon benne — a bécsi udvar lerontatja. Az 1849-es szabadságharcban felvetődik az egész tihanyi félsziget megerősítésének gondolata, de a küzdelem súlypontja hamar áthelyeződik a Dunántúlról és ezzel a munkálatokat abbahagyják.

A tihanyi *apátsági altemplom* egyik legértékesebb műemlékünk. A későbbi templomtestben fennmaradt altemplom korai — XI. századi — románkori építmény.

A négyszögletes alaprajzú altemplomot három pár köralaprajzú oszlop osztja három, magasívű kereszteszű dongákkal boltozott hajóra. Benne I. Endre (András) sírkövével.

Egyeneszáródású keleti fala, három ablaka is eredeti. Az említett restaurálás, üvegablakok, kifestés, stb. az eredeti, ritka alkotás megjelenését nagymértékben zavarta és hitelességét is kétségessé tette a szemlélőben. Ezért a zavaró elemeket az Országos Műemléki Felügyelőség 1953-ban eltávolította és az altemplomot eredeti egyszerűségében állította helyre, Szakál Ernő konzervátor vezetése mellett.

Az *apátsági templom* a török időkben több mint 100 évig volt puszkaporraktár és csak 1684-ben állították helyre. A kijavított templom azonban nem-sokára ezután leégett és ekkor ismét kijavították. Az 1700-as évek elején megrongált üres templom a kurucok kezére került és csak 1719-ben kezdenek hozzá új barokk templom építéséhez, az építkezés azonban 1736-ig elhúzódik,

74. A tihanyi földvár az Attila dombon

amikor a templomot tűz pusztítja el. A mai templom — Kampis Antal megállapítása szerint — teljes egészében Lécs Ágoston apátsága idején épült; 1740-től és 1754-re készült el, barokk homlokzati szobraival együtt, 1757-ben a barokk főoltár és szószék. Egy iparát remekül értő mester munkája a szentély szép barokk kovácsolt vasrácsa. A sekrestyében szép kézmosó (lavabo) van.

Későbarokk rokokó ízlésben készült a kórus karzata, az orgonaszekrény zenélő szoboralakjaival, a szószék, mellékoltárok, stb.

A templom fafaragványai legnagyobb részét kitűnő mester: Stuhlhof Sebestyén készítette, aki 25 éven át szobrászkodott itt, 1779-ben halt meg, sírja a kriptában van.

A már említett 1889-es restaurálásnál a templom jobban járt, mint az altemplom. Ugyanis Székely Bertalan négy evangélistája és Lotz Károly két angyal közötti Isten-báránys ábrázolásai, valamint Szentháromság-képe, továbbá Székely Bertalan Szt. Ányos püspököt, az apostolokat, sok egyházi szentet ábrázoló falképei, a kórus felett pedig Székely (egyházi zene) és Lotz (Hit-remény-szeretet) freskói komoly művészi értékkel gazdagították az épületet.

Szép barokk együttes a sekrestye is. Tágas, boltozott terében szép faragott szekrényt, térdeplöket, falfestményeket és olajfestményeket láthatunk.

A templom balatonfelőli (D) oldalához csatlakozik a négyszegletes udvart körülvevő emeletes *kolostorépület*. Ugyancsak Lécs Ágoston apát építtette, a templommal egyidőben. A földszinti helyiségek boltozottak. Ma a földszintjén a templom mellett plébánia. A többi helyiség múzeum és képtár. Eredeti bejárata gazdag faragású barokk kőkeretű. Eklektikus időkben elrontott homlokzatát az udvaron megmaradt eredeti kereteléseknek megfelelően állította helyre a Múzeumok Központi Gazdasági Hivatala a Balatoni Intéző Bizottság támogatásával 1957—58-ban, Börsök László építész tervei szerint.

Korai Tihanyban az I. Endre által feltehetően Kievből idetelepített görögkeleti barátok megjelenése is, ami az Árpád-házi királyok orosz kapcsolatával magyarázható. Bizonyítottnak vehetjük, hogy az oroszkeleti görögkeleti Szt. Miklós perjelség tagjai a *tihanyi barátbarlangokban* lakó remeték voltak. Előszeretettel laktak a barlangkolostorokban, ahogyan ez a Szovjetunió területén is több helyen kimutatható. A legészakibb üreg volt a templom, keletelt szentélyében felismerhető apszis és ikonosztáz nyomokkal. Az üregek homlok-részeit valamikor szép terméskő-falazat burkolta, benne ajtó- és ablaknyílásokkal, melyek Rómer Flóris idejében, a 80-as években még megvoltak, azóta pusztultak el.

Legutóbb Csemegi József tanulmányozta őket és a nép nyelvén barát-lakásoknak nevezett egykori kolostor még megközelíthető részeit felmérte. Jelenleg a legdélibb üreget — Zákonyi Ferenc szíves közlése szerint — Leány-lakásnak nevezik. Ez két részből áll. Utána következik egy kisebb és egy nagyobb cella, majd egy kettős rés-ablakos cella, ezután az 1943-ban kiásott üreg. A legészakibb nagy templom-cella teljesen elpusztult. Az 1952. évi nagy sziklaomlás a Szt. Miklós tiszteletére szentelt szikla-templomot elvitte a felette levő „mentsvár”-cellával együtt.

76. Részlet az apátsági templomból

78. Tihany-Apáti, románkori templomrom

79. Barátlakások Tihanyban

80. Az aszófői románkori templomrom

81. Tihany, újlaki templomrom

XIX. századi *parasztház* (Batthyány u. 40.) kőoromfallal, oszlopos-félköríves tornáccal.

Népi lakóház (Csokonay u. 14.) vakolatlan kőből, a nyílások körül vakolt és meszelt keretekkel.

Kőoromfalas *népi lakóház* (Kossuth Lajos u. 13.), két félköríves tornáccal. Tornácnélküli *népi lakóház* (Kossuth u. 31.), bejárata mellett két kis ablakkal.

Postaépület (Kossuth u. 47.) régi orvosi lakás. Klasszicista, földszintes épület, íves záródású ablakmezőkkel.

Füstös konyhas *népi lakóház* (Petőfi u. 4.), végigmenő kétoszlopos tornáccal.

Népi lakóház (Petőfi u. 6.), barokkos oromfalu homlokzattal.

Ref. templom és harangláb. Egyszerű nagy teremtemplom, két erősen emelt, támpilléres oromfallal. Épült 1793-ban. A templomtól nyugatra különálló, zsindellyel fedett egyszerű harangláb.

Uradalmi magtár a község legnagyobb tömegű épülete. Kétemeletes téglalapú épület, oromfalakkal, nyeregtetővel, hőbörösös vakolattal, melyet simán vakolt vízszintes és függőleges sávok négyyszögű mezőkre osztanak. Az oromzatot íves párkány zárja le. A barokk stílusú magtár 1800 táján. épült

Uradalmi szín. Hatalmas, 65 m hosszú nyitott épület, 11 pár erőteljesen formált pilléren nyugvó nyeregtetővel.

A tihanyi apátság falva volt valamikor Aszófő és a török időkben elpusztult Apáti, az Aszófő-Tihanyi út mentén, a tihanyi hegy lábánál, valamint a Tihanyi-Szántód-i révnél települt halászfalu: Újlak.

82. Csopak,
Balatonfüredi út 29.

83. Balatonkenese,
Ságvári út 25.

84. Tihany, parasztház

A románkor végéről származhattak az *aszófi* vasútállomás közelében álló csúcsíves párkányú *templom romjai*. Az egykori Kövesd középkori község temploma volt. Minthogy az ívsor csúcsíves, a templomot a gótika kezdetben épültnek kell tartanunk, a XIII. század elejéről. Az ívsoros párkány hornyában gömbdíszt van. Ilyen díszíti a jáki és sopronhorpácsi románkori templom apszisának ablakkeretét is. Egyenes záródású szentélye keletelt, téglalapalakú hajóval. A szentély északi falához kis sekrestye (kápolna?) csatlakozott. Falában gazdagon faragott gótikus szentségtartó fülke volt, egyetlen kőből, mely az 1957-ben végzett feltáráskor bukkant elő, a szentélyben talált nagyméretű római oltárkövel együtt. Rommegőrzése a Balatoni Intéző Bizottság támogatásából folyamatban van.

Római villák maradványai a tihanyi félsziget Sajkod-nevű részén, Tihany-Apáti villa-településnél találhatók. Csányi Károly villája egy római villa alapfalain épült.

Apáti kicsi, egyeneszáródású szentéllyel épült *temploma* románkori lehetett, talán a XII. század végéről. Szentélyének falait kisebb kiegészítés után, a harmincas években meredek sátozottóval fedték le, amelyről messziről felismerhető.

Újlak templomának rommaradványai a révhöz legközelebb eső parti dombos oldalában, az erdőben találhatók. A XIII. századi kis templomnak ma már csak szentély-zárfala áll, keskeny, félköríves ablaknyílásával és csúcsíves boltozat nyomaival. A hajó alapfalai is kimutathatók.

TÓTVÁZSONY

R. k. templom, homlokzat előtti toronnyal, egyenes záródású szentéllyel. Három boltszakasos hajó. Épült 1818-ban.

Ref. templom homlokzat előtti toronnyal épült, egyszerű műemlékjellegű épület, egyenes záródású szentéllyel. Átépitették 1794-ben.

E község határában van a *bögötepusztai templomrom*, XV. századi alapfalakkal.

VÁSZOLY

A községben szép nagyméretű barokk stílusú *r. k. templom* van, klasszicista szószékkel, Szt.

István és Szt. Lászlót ábrázoló grisaille-festményekkel.

VILONYA

Ref. templom, keletelt, románstílusú, kisebb mértékben átépített. Délen előcsarnok és félköríves, kőbélletű, románstílusú kapu. Nyugati tornya barokk sisakkal. A hajónál keskenyebb egyeneszáródású, dongaboltozatos szentély, északi falában gótikus szentségtartó-fülke maradványa. Félkörös diadalív, hengeres szószék, XVIII. század. Festett famennyezete Bicskei Földes Mihály műve (1720—28), jelenleg a budapesti Nemzeti Múzeumban van.

Ref. lelkészlak 1481 előtt épült. 1912-ben egy részét lebontották, más részét átalakították („1481. REN” felirattal). Dongaboltozatos pince. A főfal túlnyomó része eredeti, a toldalékban gótikus ajtó kőkerete, másodlagos helyen.

VÖRÖSBERÉNY

A veszprémi fennsíkról nyíló Malomvölgy torkolatánál fekszik. *Ref. templomának* egy része még középkori. Most befalazott keleti oldalán csúcsíves ajtó volt. A déli oldalán álló torony aljából kőbélletű csúcsíves ajtó vezet a templomba. Többi részét átalakították. Mai alakjában terem-templom, három csehsüveggel boltozottan, déli oldalán homlokzatsík elé álló torony. Egykori, szépen festett deszkás famennyezete maradványai a kórusra felvezető lépcső oldalán találhatók. A templomot kőfal keríti, melynek déli és nyugati gótikus kapui is épek. Erdélyben és a Felvidéken gyakori erősített templom típusa ez, amely igen ritka a Balaton környékén. Kapuján elhelyezett tábla szerint már 1290-ben állott. 1739-ben, 1745-ben, 1895-ben és 1939-ben alakították át.

A vörösberényi r. k. templomot a mellette levő emeletes épülettel együtt 1777 előtt építették a győri jezsuiták. Kétboltszakaszos, csehsüvegboltozatú templom, 3 nyílásos karzattal, amelynek két pillére a tornyot is hordja. Falait és három kupoláját Dorffmeister modorában festett művészi falképek díszítik. Ezek a helytelen restaurálásoktól sokat szenvedtek, de még így is szép, egységes művészi hatású

85. Balatonkenese,
Kossuth Lajos út 6.

86. Balatonkenese,
Kossuth Lajos út 40.

87. Tihany, parasztház

88. A vörösbényi ref. templom és kökerítése

a belsőtér. A templomhajó északi ablaktalan falán oratórium ablakokat festett a művész, ahonnan a barokk művészetben gyakorta használt díszletező kedvvel odafestett képmásszerű alakok tekintenek le a templomba, a zalaegerszegi templom Cymbal által festett freskóihoz hasonlóan. Harangjai 1760 és 1784-ből valók.

Volt jezsuita rendház, XVIII. sz.-ból, a templomhoz csatlakozóan. Szép tömegű, egyemeletes barokk épület, lizénákkal falmezőkre osztott homlokzatán barokk keretelésű ablakok. Kapuja jó kőfaragóról tanúskodik. Oromzatában 3 ovális padláslyuk, oromzata alatt napóra. A főtömeghez az udvari hosszoldalon 5 kosáríves nyílású tornácos földszintes szárnyépület csatlakozik.

A festői tájban álló, értékes épületet ma méltatlanul használják és elhanyagolt állapotban van. Célszerű lenne fiatal művészek alkotóháza számára rendbehozni. A munkák terveit a Műemléki Felügyelőség el is készítette.

Parasztházak a Deák u. 19, Malomvölgy u. 3. és 12, Ady u. 9—13. sz. alatt.

V Ö R Ö S T Ó

R. k. templom homlokzati toronnyal, szélein klasszicista vázával, 1734-ből való barokk épület. Átépítették 1826-ban.

A *Kálvária kápolna* (1870 körül) és a *Kőkereszt* (1824) klasszicista.

Egyik *parasztház* az 59. szám alatt szintén egyszerű tömegű, régi épület (1824).

II. BADACSONY ÉS KÖRNYÉKE

BADACSONYLÁBDI

Szt. Ignác kápolna (1820 körül) Badacsony és Badacsonytördemic között, a felső út mentén. Egyhajós, félkörösen záródó szentéllyel, egyetlen homlokzati toronnyal, hatalmas oromzattal, klasszicista stílusban.

Postaépület, 56. sz. és 83. sz. népi lakóházak.

BADACSONYÓRS

R. k. kápolna (Ábrahámhegyi kápolna) a kisörsi hegy alatti dombon. Középkori falakon (?) épült 1757-ben. Az egyhajós templomnak körszetelíves záródású keletelt szentélye van, nyugati oldalán téglasisakos támpilléres toronnyal. Mai teteje a réginél alacsonyabban.

Kőkereszt a templom szentélye előtt 1835-ből. Krisztus, alatta Sz. Mária. 9. sz. és 183. sz. népi lakóházak.

BADACSONYTOMAJ

A *badacsonyi Kisfaludy-ház* a szőlőben egykor *Kisfaludy Sándor* (1772—1844) *présháza* ma a vendéglőüzem miatt meglehetősen átalakított épület. A vendéglő teraszáról csodálatos kilátás nyílik végig a Balatonra és körös-körül a badacsonyi szőlőkre. Ez a hely a magyar „Capri”.

Alatta *Szegedy Róza* családjának barokk *présháza* építészetileg érdekesebb. A barokk egyszerű, de erőteljes építészeti irányát mutatja. Egyemeletes, háromszögű oromfalas hosszú épület. Minden dísz nélküli, keresetlenül egyszerű ház, melynek emeletén hatíves árkádsora kis, előreívelő erkélyével, zárt és nyugodt tömege, pazar fekvése, az előtte levő hatalmas jegenyék, mellette forrás, körülötte szőlő, fölötte a Badacsony erdős, bazaltsziklás kúpja — a magyar építészet egyik legnemesebb példájává avatják. Az 1795. évi szüreten itt ismerkedett meg Kisfaludy a ház úrnőjével, Szegedy Rózával. A népszerű költő verseivel járja be a Balaton híre az országot.

Édes kínos emlékezet,

Ah Badacsony szürete! . . .

Kisfaludy Sándor regéi tették a magyar közönség előtt ismeretessé és kedvelté a balatoni tájat, várromokat. Szeremley Miklós 48-as honvédezredes több mint 100 esztendeje (1848) kiadott „*Balaton Album*”-ában írja: „... az utas itt látja maga előtt elvonulni egyszersmind legtöbbször azon várromoknak és egyes hegyormoknak . . . Ott van a szentgyörgyi-hegy; utána a Bada-

89. Badacsony

csony, mely az egész tájnak legmagasabb helye; utána Szigliget gyönyörű romjai, a Szt. Mihály-hegye stb., melyek látása a visszaemlékezések által e kedves olvasmányokra kétszeresen élvezetessé esik . . . Most, midőn a sokáig remélt szebb jövő már-már boldog jelenné kezd válni hazánkban, legyen szabad most e hálát és elismerést itt is nyíltan kifejezni irodalmunk ezen előbajnokai iránt. Ők azt annál nagyobb mértékben érdemlik, mert munkásságuk sokkal nagyobb tényező volt, mint a közéletben eddig elismertetett. Hazánk jelenkori (1851) fejlettségének előmozdításában . . . Mikor sok zöld asztal körül csak a nemes urak érdekei fölött vitatkoztak, ők voltak, kik a néphez intézték ébresztő, felrázó szövegüket."

Kőkereszt (1835) a templom előtt.

Kőkereszt a Fő utcában (1824)

Bogyay—Malatinszky-kúria (1780 táján) a Balatonra néző nyolc nagy beüvegezett íves árkáddal. Ma a Szőlészeti Kutató Intézet épülete.

Káli-vincellérház (220. szám) oromzatos két ablakkal, 1827-es évszámmal.

Parasztházak. Ady E. u. 9, 13, Nagykörút 14. XIX. sz.

BADACSONYTÖRDEMIC

Plébánia, L alakú egyszerű épület, udvarán 5 kosárideszű szép tornáccal. R. k. templom, újjáépült az 1750-es tűzvész után.

BALATONAKALI

Klasszicista r. k. templomát a kegyesrendiek építették 3 barokk boltszakaszos mai alakjában (1827). A félköríves keletelt szentély korábbi

keletkezésére vall. Néhány képét (Szt. György, Loyolai Szt. Ignác) Pesky János festette 1828-ban.

Ev. templom a r. k. templom mellett, arra merőleges tengellyel. Ugyancsak a XIX. sz. első felében épült. Három boltszakaszos klasszicista teremtemplom, egy toronnyal.

Kár, hogy a két templom festői elhelyezése a környezetük rendezetlensége miatt nem érvényesül.

Ságpusztai rom. Akalitól nyugatra, mintegy 3 km távolságra, Ságpusztától K-re. Bokrokkal benőtt területen néhány alapfal még kivehető a kb. 20×20 m nagyságú római épületmaradványokból.

Parasztházak. Kossuth Lajos u. 2, 17, 18, 44. XIX. sz.

Présházak a szőlőhegyben. XIX. sz.

90. Balatonakali, r. k. templom

91. A Szegedy Róza-ház Badacsonyban

92. A Szegedy Róza-ház emeleti árkádsora

93. Balatonakali, Kossuth utca 18.

BALATONHENYE

Pálos kolostorromok (1376 körül?), a közeli Magyaltető nyugati tövében, az 1376-ban Szt. Margit tiszteletére épült páloskolostor csekély maradványai.

BALATONRENDES

Deszkamenyezetű *rk. templom*ának sokszögű szentélye és homlokzati tornya a XIX. század elejére vall. A hajó is újabb.

34. sz. népi *parasztház*.

BALATONSZEPEZD

R. k. templom, keletelt, félköríves szentélye valószínűen románkori, a hajó és a torony alsó két emeletének fala is. A torony alatt csúcsíves bejárati ajtó gótikus profilozással. 1845-ben megújították.

Ref. templom, három boltszakaszos teremtemplom, keleti oldalán vaskos toronnyal, a XIX. sz. első felében épülhetett, 1911-ben restaurálták.

Ev. templom, a ref. templommal szemben. Szintén a XIX. sz. első feléből, ugyan csak három boltszakaszos. Bejárata a torony alatt van.

DISZEL

R. k. templom homlokzati toronnyal, félköríves szentélyvel bíró egyszerű barokk épület. Kívül támpilléres. Kétszakaszos hajója van, orgonakarral. Épült 1774-ben.

XVIII. századi *kőhid*, két ívvel, közepén kis szoborházacskában népies szoborral (Nep. Szt. János). Ötletes és a

faluképben művészién ható egyszerű alkotás. Valószínűen ugyanaz az építője, mint az örvényesi szobros kőhidnak.

Bácsspusztai rom, valószínű templomé, a hagyomány szerint kolostoré. Írott források 1423-ban Krisztus-teste kápolnát mondanak. 1492-ben kőtoronyt említenek.

GYULAKESZI

A barokk idők egyszerűbb formáival készült Gyulakeszi 1748-ban helyreállított *r. k. temploma*, melyet 1844-ben és 1860-ban is renováltak, 6 támpilléres, keskenyablakos fala gótikus eredetre utal. Oltárának és szép szószékének barokk faragványai a XVIII. századból valók.

A *v. Esterházy-kastély* egyemeletes, 6 tengelyes L alakú épület, bal oldalhomlokzata 4 ablaktengelyes. Földszintjén boltozott szobákkal, XVIII. századi.

A *v. Csígó-kastély* romantikus stílusban (1867) készült.

Csobánchegy szőlőiben, Gyulakeszi és Csobánc közt van az ún. *Rossz-templom*, kis egyhajós, félkörű szentélyes, románkori épület, mely a középkorban Csobánc városé (!) volt. Szentélyében néhány év előtt a tulajdonosa pincét építtetett.

94. A díszeli kőhíd

95. A „Rossztemplom”
a Csobánc oldalában

Csobánc vára (Gyulakeszi község területén, Diszel felől legjobban megközelíthetően), meredek bazaltkúpon, nagy területű fennsíkon emelkedik, amelynek nyugati csücskét foglalja el ez a szabálytalan alaprajzú belsőtoronyos vár. Nagyjából kör alakú, 35 m átmérőjű falgyűrűje az udvarra néző 5–6 m fesztávolságú helyiségeknek egyben külső fala is volt, amelyet támpillérek tagoltak.

A várat délnyugati oldalán meredek bazaltszikla, délen és keleten magas sánc és széles, mély várárok védte. Bejárata a sánc és a meredek hegylejtő közötti északi határon volt. Kapuját fedett kapuszoros erősítette. A kapu élszedett köveit az 1953-ban végzett állagmegórással kapcsolatos kisebb kutatás adatai szerint kvádert utánzó festéssel díszítették. Tágas udvarán ciszterna van. A fennsík felőli várfalakból erőteljesen emelkedik ki a hatalmas öregtorony, mely a vár védelmét a fennsík felőli ún. ostromoldal felől fokozta és biztosította.

Az öregtorony — talán lakótorony — 14×14 m külső méretű, 3 m vastag falakkal, több emelettel, melyek közül az alsók dongaboltozatosak. Ablakok reneszánsz profilú kőkeretei kerültek elő a toronyomladékból (1953).

Az udvart épületek vették közre, s ezek közül ma már csak az öregtorony egy része van meg, továbbá a későbbi időkből származó — az eredeti kerítőfalba be sem kötött — támpillérek állanak.

A vár nem foglalta el a hegy fennsíkjának teljes területét, hanem annak csak mintegy $\frac{1}{4}$ részét, a fennsík sarkában. A beépítetlenül maradó részt széles és még ma is hatalmas méretű árok választotta el a vártól. Továbbá a teljes szabad területet mély árkokkal szabdalták fel, nehogy az ellenség a hegytetőn összeállított ostromtornyot a vár falai közelébe gördíthesse. Az árkokat a Turco féle 1569. évi felmérési rajz jelzi és az 1954. évi légifelvétel is jól látszanak.

A vár építését 1255-ben kezdték. 1491-ben Kinizsi Pál somlói várnagyát, Leányfalusi Ágostont hívják ide a vár megerősítését megbeszélni és irányítani. 1554-ben és 1559-ben a török hiába ostromolja. A várat ura, Gyulaffy László 1568 végén hagyja el. A Gyulaffy és gersei Pethő családok örököseitől 1669-ben Esterházy Pál vette meg. 1707-ben mintegy 60 környékbeli férfi és asszony két 2 fontos ágyúval és egy ötcsövű seregbontóval védte meg a hírhedt Rabutin császári altábornagy egész ostromló hadosztályával szemben, akinek 350 katona és 50 tiszt veszteséget okoztak, és a vezénylő labanc tábornok — Kreutz — is elesett. Dűledező falait a Műemléki Felügyelőség 1953-ban biztosította.

HEGYESD

Középkori, szabálytalan alaprajzú *várrom* a hegytetőn, erősen rongált falakkal. A vár első említése 1329-től. A török időkben még szerepet játszott. 1562-ben az egyesült magyar hadak elfoglalták és falait lerombolták.

96. Csobánc

97. A csobánci vár romjai

R. k. templom. Nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel, csehsüveges boltozatú, három keskeny és magas boltszakasszal, vonóvasas átkötéssel a padlástérben, egyetlen homlokzati toronnyal. Megújították 1755-ben, 1900 körül pedig neoromán stílusban teljesen átépítették. Erre vall a szentély-nyolcszög terpeszkedő szélessége, a támpillérek kis méretei és gyenge falazása.

Kőkereszt a templom előtt (1834).

Szentgyörgyhegyi szőlőben, a hegy DNy-i oldalán a Tóti Lengyel-család 1760 táján építteti az ún. *Lengyel kápolnát*. Igen szép barokk faragású oltárával, szószékével és kórusmellvédjével, főként pedig padjaival a barokk-rokokó ízlés gyöngyszeme. Keletelt, félköríves szentélye van, fiókos dongaboltozattal fedett hajója. Egyetlen, újabb homlokzat előtti tornyán és a nyugati oromfal fölkéiben 8 barokk kőszobor. Restaurálta a Műemléki Felügyelőség 1958-ban.

Az egykori *Tóti Lengyel-féle* oromzatos *présház* (később Tarányi Ferencé) különösen érdekes példája a barokk részletformákat mutató XVIII. századi bor- és présházaknak. A Lengyel kápolna melletti emeletes présház háromtengelyes, gazdagon díszített oromfalán fölkékben barokk kőputtók vannak: hordón lovagló Bacchus, Ceres, Diana, Flora stb. A pincebejáratot övező két kőoszlop díszes kőmellvéd erkélyt tart. Erkély-ajtaja felett Tóti Lengyel címer. A pince kéthajós, félkörű dongával fedett. Középen 6 pillérre támaszkodó 7 ív tartja a monumentális térhatású dongaboltozatok vállait.

Sárközy Imre présháza falában Márton Mihály poéta kedves és derűs versezetei (1787), oromzatán félköríves fölkék, előtte kőbábos terasz volt, a veranda fölkéjében a monostorapáti templom tornyáról (Bíró Márton veszprémi püspök címeréből) leesett vasgalamb. A vasgalamb alatt felirat:

Monostorapáti toron tetejéről
Leröpült galambnak dupla keresztéről
Olajfa zöld ágnek hasznos gyümölcseiről
Szálle hozánk Jesus légy nekünk vezérül
Anno 1787

A kőbábos teraszt bérlője engedély nélkül lebontotta és sertésólat rendezett be a megmaradt oszlopok között.

KÁPTALANTÓTI

R. k. templom homlokzati toronnyal, a nyolcszög három oldalával záruló szentéllyel. Jobbra sekrestye. Három boltszakaszos hajó, kétszakaszos, belül félköríves záródású szentély. XVIII. századi, épült 1714-ben.

Középkori *templomának romjai* egyenes záródású szentélye még áll, négyszögletes ablakkal, vakolatnyomokkal, a hajó felé boltív indítással. Állítólag a vörösbarátoké volt, feltehetően a románkorból származik.

Sabárhegyi templomrom, egyenes záródású, dongaboltozatos szentélyű, román stílusú.

98. A Lengyel kápolna a Szentgyörgyhegyen

99. A Tóti Lengyel prészház

K É K K Ű T

Jelentős későrómai központ volt. Többsejtű római épületek alapfalai kerültek itt elő és egy ókeresztény templom. A templom osztatlan belső terű ún. teremtemplom. Építészeti dísze egy nagy téglából égetett Krisztus-monogram volt. (Ma a Balaton Múzeumban).

R. k. templom, épült 1716-ban.

KISAPÁTI

Szentgyörgyhegynek a Somlóhegy alakulatára és körvonalára emlékeztető hatalmas bazaltkúpja szőlővel teli lejtőin három község osztozik. A Badacsony felőli oldalon Kisapáti, túlhan Hegymagas, mellette Tapolca felé Raposka.

Kisapáti község fölött, a szőlők aljában áll a *Szt. Kereszt templomrom* a *Szentgyörgyhegy* északkeleti peremén. Románkori négyzetes hajója (1245) és keskenyebb szentélye van bordás-keresztboltozattal. Szentélyében még láthatók az eredeti kőoltár maradványai.

Északi oldalán a XVI. században sekrestyét építettek hozzá, melybe a hajóból reneszánsz kőkeretes ajtó vezet. A sekrestye dongaboltozatos. A barokk időkben átépítették, oromzatait felmagasították és a hajót eredeti, feltehető síkmennyezete helyébe csehsüvegboltozattal boltozták be. Igen rossz állapotban volt, tetőzet nélkül, falai elrepedtek, boltozata megrogyott, mert

a csehsüvegboltozat tégláit a második világháborúban szétbontották és egy részét elhordták. Háromszögű 3 oromzatán vasból kovácsolt kettőskeresztek. A Műemléki Felügyelőség az 1958. év folyamán helyreállíttatta, Sedlmayr János építész tervei szerint.

Kőkereszt, népi alakokkal Kisapátitól DNy-ra, 1850 körül.

József A. u. 12. sz. népi *parasztház*, 1870-ben épült.

XIX. századi *parasztházak*. Kossuth u. 3 – 5. Kültelek 35.

KISDÖRGICSE

Alsódörgicse templomromja Akalitól északra, a Balatontól 4 km-re, a község keleti végén, a Gernyehegy tövében messzire látszó magaslaton áll. Hajója téglány alaprajzú, felfelé keskenyedő tornya még tekintélyes magasságú. Legfelső emeletén két román kori ikerablak van, bennük kis osztóoszlopokkal. A torony nyugati falát két hatalmas támpillér gyámolította, melyek egyike ma is áll. A torony déli fele leomlott és az egész toronytestet pusztulás fenyegeti.

Felsődörgicse templomromja alig egy kilométerre Alsódörgicsétől, az ev. templom keleti oldalánál látható. A templom déli fala és egyeneszáródású szentélye még nagyjában épen áll. A boltozott szentély két ablakával, egy kis

100. Kővágóórs, Jókai utca 16.

dongaboltozatos kereszthajóhoz csatlakozik. A déli falon 2—2 félköríves román-jellegű ablak és a templom bejárata megvan, az északi hajófal azonban már hiányzik. Keletkezési ideje a XIII. sz. eleje.

A *Kisdörgicsére* vezető úton a *Küvölgyből* kiérve, *kőhidat* találunk, melynek kőből falazott csúcsíves nyílása ritkasága miatt méltó műemléki védelemre. Kisdörgicse bazaltkőből épített románkori *templomromjából* már csak a déli hajó két ablakával és a nyugati oromfal egy része áll. Boltozatos szentélye beomlott.

KŐVÁGÓÓRS

Ev. templom, a r. k. templom közelében. Hosszúkás négyszög alaprajzú templomteste van, bejárati oldalán egyetlen toronnyal. A torony és a hajó alsó emeletének falazatai talán középkoriak és csak a XVIII. századi átalakítással kapta mai alakját. A templom hajójának két oldalán fafaragású karzat van, szépen alakított mellvédekkel.

R. k. templom a Fő utca tengelyében, kis dombon áll. A XVIII. század közepén épült. A három boltmezős hajóhoz egy boltmezős szentély csatlakozik körszeletíves záródással. Tornya a homlokzat előtt áll. Déli oldalán provinciális jellegű, tárcsákkal díszített szemöldökpárkányú bejárat.

101. Kisapáti, templomrom

102. Az alsódörgicsei templomrom

Általános iskola (Jókai u. 24., régi gimnázium) épült 1841—43 (?) A Jókai utca felé kétemeletes klasszicista homlokzatu, egyszerű tömegű épület.

Palkó-kúria (Petőfi u. 16.) 1847-ben épült, barokkos oromzattal, copf és romantikus vakolatdíszekkel. Romos.

Kerkápoly-kúria (Petőfi u. 22.) Klasszicista, romos épület, tető nélkül, 8 kosáris tornáccal, közepén klasszicista portikusszal. A hanyag, felelőtlen házkezelés szomorú példája.

Kerkápoly-kripta a falu végén Révfülöp felé vezető út mellett, az egykori temetőben. Klasszicista architektúrájú, vörös mészkőből épült, egyetlen oromzatán 3 korszó, két szélén 1—1 tömzsi ion félpillér. Felírása: „Boldog házaspár és családjának 1847 évben.”

Kisőrs felé vezető úton templomrom (római épület?) bokrokkal benőtt, alacsony alapfalak, kivehetetlen alaprajzzal.

Kisőrsi harangláb kőből. XVIII. sz.

Jókai és Petőfi utcákban íves, tornácos *népi házak*. 12, 15, 16. sz. és 1, 14. sz.; Arany J. u. 7, Dózsa Gy. u. 15, Rákóczi u. 5, Sáríkúti u. 50, Temető u. 15, Vörösmarty u. 12. és Zrínyi u. 10. sz. házak.

KÖVESKÁL

R. kat. templom homlokzati toronnyal, barokkstíli. Oromfalán és kerítő-fala kapupillérein látható román oszlopfejek bizonyára régi románkori templomból valók.

Ref. templom nagyméretű, barokk, épült 1769-ben, XVII—XVIII. századi edényekkel.

Köveskál határában, a községtől délre van az egykori *Sóstóskál* község románkori *templomromja*. Egyenes záródású szentélye dongaboltozott, keleti oldalán csúcsíves ablak, XV. századból.

Töttöskáli templomrom elpusztult község, egyenes szentélyzáródású, románstíli templomának maradványai, XII. sz.

MENCSEHÉLY

Ev. temploma egyszerű barokk épület, épült 1791-ben.

MINDSZENTKÁL

R. k. templom 1829-ből, gazdagon tagozott belsővel készült. Vörös homok-kőből faragott egyszerű keresztelomedencéje és hatalmas, kőből álló szentelt-víztartója is feltehetően románkori.

Középkori *romja* részletformái és alaprajza szerint feltehetően gótikus időből való.

MONOSTORAPÁTI

R. k. templomút Bíró Márton építtette 1759-ben. Freskói Xaversich Ferdinand székesfehérvári festőtől valók 1786-ból. A kórus alatt számár-freskó látható. A falképeket 1850-ben megújították, azóta azonban kontárok többet tönkretettek.

103. Köveskál, sóstókáli templomrom

Bencés apátsági *rom* (XII. század) csak egy kb. 5 m magas sarokfala áll. Első említése 1121-ből. Almádi romoknak is nevezik.

MONOSZLÓ

Ref. temploma ma egyszerű barokk épület, keleti falában körteidomú csúcsíves bordák láthatók. Az 1476-ban említett Szt. Mihály templom felhasználásával épült. Átépitették 1821-ben.

Ref. temetőben faragott fejfák.

NEMESGULÁCS

Kúria homlokzatán két alak címert tart. Az épület és az 1824-ből való *r. k. templom* is klasszicista.

RAPOSKA

R. k. templom. Nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel, 3 szakaszos csehsüvegboltozatos hajóval, támpillérekkel, építette 1888 táján, Kastens nevű tapolcai építőmester. Barokkizáló toronnyal, fülkében Szt. Mihály szobrával.

Mária szobra a templom mögött, klasszicista.

Szt. Antal kápolna a *Szentgyörgyhegy* nyugati oldalán a XIX. század első feléből. Keletelt, félköríves szentéllyel épült, homlokzata előtt zömök arányú torony.

Mogyoróssy kápolna a *Szentgyörgyhegy* északi oldalán, szintén a XIX. század első feléből. Félkörös szentélye van, homlokzatán két támpillér, oromzatában harang.

RÉVFÜLÖP

Római épületrom a 49. sz. vasúti őrház mellett. Római villa fürdőépületének maradványai. Az alapfalakból jelenleg egy helyiség 3 oldala látszik, mintegy 2 m magasságig.

A vasúti állomás közelében, a XIII. századból maradt meg a vörös homokkőből emelt, szépen faragott kőbéllettel bíró kapumaradványos *templomrom*. Hajdan dongaboltozatos, egyenes záródású szentélyénél a templom keleti oromfala már 1936-ban közel volt a leomláshoz. A falsarkokat szépen faragott nagy kváderkövekkel rakták. Ezeket a környező lakosság kifejtette és elhordta. Oromzatos homlokzatán félköríves záródású kapuzat körtetagokkal és vájolatokkal. Felette kis ablak. A kapuzat is veszélyes állapotban volt, egyik keretköve hiányzott, mikor a műemléki hivatal 1953-ban helyreállította, a keretköveket kiegészítette, a hiányzó sarokköveket pótolta, az oromfalat aláfalazta. Utóbbi oly módon, hogy a kiegészítés falsíkja beljebb épült az eredetinel.

Ecsérpusztai rom. Révfülpőtől Kővágóörs felé haladva, mintegy 3 km-re, az országúttól jobbra, rét közepén emelkedik egy háromhajós, kerekshentélyű, fallal körített templomrom. A főhajó falát két pillérre boltozott három ív hordta, melyeket kőszerszék céljából a lakosság ledöntött. Tornya alsó emelete egyúttal a templom előcsarnoka volt. A tornyon kerek és félköríves záródású ablakokat lehetett látni, míg ezt is le nem döntötték. A kerítőfalnak

104. A mindszentkállai templomrom

105. Révfülöp, románkori templom romja

106. Révfülöp, a templomrom nyugati homlokfala

107. A szentgyörgyhegyi Mogyoróssy kápolna

már csak esonkjai vannak. A torony keleti része ledőlt és megtöltötte a templomot.

Vakolt nyugati oromzatán ma is látható nagyalakos, Szt. Kristófot ábrázoló falfestés töredékes maradványa. „Az ecséri templom szomorú példája az olyan műemléknek, amelynek történeti értékét a helyiek nem becsülik és amelynek helyreállítására sem jóakarát, sem anyagi felezet nincs”, írtuk „A Balaton régészeti és történeti emlékei” c. könyvünkben (Bp. 1952). 1953-ban a végigrepedt nyugati homlokzat aláfalazással való biztosítása megtörtént. Ez alkalommal egy római oltár feliratos követ találtak, mely most a keszthelyi múzeumban van. A templomocska különös bájú kis háromhajós épület, tömzsi arányaival vonzó építészeti emléke az Árpád-kori magyar építészetnek. Reméljük, hogy a műemlékhivatal balatoni művezetősége megszervezésével és a most felállított Balatoni Intéző Bizottság támogatásával lehetőségünk lesz e kicsiny, de jelentős műemlék méltó bemutatására.

Gáloros ház, 1843-ban épült népi emlék.

265. sz. présház.

SALFÖLD

A pálos zárta romjai Salföld községtől délre, az erdő közepén állnak. Templomának keletelt szentélye félnyolcszöggel záródik, falában 3 csücsíves ablak-

108. Az ecséri templomrom

kal, a déli hajófalon 2 ablakkal, egyikben gótikus kőrácscsal. Déli falát 6 támpillér erősíti. A templom majd valamennyi fala még a 30-as években párkánymagasságig állott. A hozzá északon csatlakozó egykori, hihetőleg pálosrendi kolostor köveit széthordták már a közeli akol építéséhez, csak a keleti része épebb. A falmaradványok még kirajzolják az egykori kolostor alaprajzát, az udvart a kúttal, a kerengőt és az erre nyíló helyiségeket. A kolostor alaprajzát a megyei Idegenforgalmi Hivatal által 1956. évben megindított ásatások során Sági Károly tisztázta. Dornay szerint a rom azonos a köveskúti pálos-templommal és kolostorral, mely oklevélben 1307-ben szerepel először.

R. k. templom, 1756-ban épült. Három boltszakaszos hajó, kosáríves záródású szentéllyel. Főoltára és kő keresztkútja barokk faragású. Egyetlen homlokzati tornya van, harangján 1648-as évszám.

Két dombvonulat között, szép fák csoportjában álló *ábrahámhegyi vízimalom* egyszerű tömegű barokk épület a XVIII. századból, kosáríves kapuval.

Ábrahámhegyi 46. présház, 1831-ben épült.

Parasztházak a XIX. sz.-ból (7, 18. sz.).

S Ü M E G

A rómaiak fenékpusztai várából Savariába (Szombathely) vezető út mellett állt Sümeg környékén az a *római település*, melynek neve „Colonia Curta” lehetett. Sümegtől DNy-ra, a Marcal patak partján 1877-től kezdve Ádám Iván egy négyzetes alaprajzú, külső saroktornyokkal erősített castrumot

tárt fel. A cca 30×30 m méretű kis római „quadriburgum”, vagy „villa rustica” megerősített épületét belül későbbi falak osztják meg, ami arra vall, hogy a rómaiak épületét nemcsak az egymást váltó népek használták, hanem még a középkorban is felhasználható volt.

A római tábortól délnyugatra, mintegy 150 lépésnyire *ókeresztény bazilika* romjait ásták ki a nyolevanas években. A keletelt templom négyszögű fal-kiugrása a szentély elhelyezésére vall. A mintegy 20 m széles, 25 m hosszú bazilika mennyezetét 4 középső pillér tartotta és egyben ezek osztották fel a belső teret.

Sümeg *középkori vára* szabálytalan alaprajzú belsőtoronyos vár. A síkságon uralkodó, köröskörül egyformán meredek lejtésű, de nem túlságosan magas hegyen áll. A Balatonvidék legnagyobb és legjobb állapotban levő középkori várromja, későbbi, XVI. századi védőművekkel.

A vár kezdeti alakja, a XIII. században lakótorony lehetett, melynek hatalmas méretű, négyszegletes alaprajzú, helyenként 4 m-t meghaladó vastagságú alapfalait az 1957. évi feltárás (Műemléki Felügy., Kozák Károly) tisztázta, a vár déli csúcsában eddig is ismert erőteljes, többemeletes, négyszegletes lakóépület tövében.

A vár két leginkább ostromolható végét, az északi és déli csúcsokat és a kapu elé helyezett falszoros alsó végén épített külső kaput vastagfalú, ó-olasz rendszerű bástyaszerű, ágyúra berendezett különleges védőművekkel erősítették meg. A bástyák szárnyain elhelyezett két-két ágyúlőrésből lehetett a falakra törő ostromlókat oldalról tűz alá venni. A nagyobbikat Kövess-bástyának nevezték Kövess András veszprémi püspökről, aki 1554-ben építtette. A nagyterületű fennsík peremét tojásalakban övező várfal előtt, a délnyugati szakaszon hosszú kapuszoros van. Ennek kaputornyát egy sokkal későbbi (1674) olasz bástyamű védelmezte. A kapuszoros déli — felső — végénél derékszögben nyílik belőle a belsővár kapuja. A vár legrégibb része a hegy legmagasabb — déli — csúcsa. Itt állott a lakótorony is, melyből a hosszú kapuszorost is végig tűz alatt tarthatták.

A sümegi várúv belsőjéhez lakóhelyiségek sora tapadhatott egykor, tetőjük vizét az udvar közepén álló nagyméretű ciszterna foghatta fel.

A középkori vár maradványai még most is tekintélyesek. 125 m hosszú 80 m széles területet övező fala még köröskörül áll. Kövess püspök bástyája, kapubástyája, a déli hatalmas lakótorony és fölötte emelt palota, északnyugati oldalán álló kaputornya, hosszú kapuszorosa, ciszternás udvara megkapó összképet nyújt, melyre a püspök és várkapitány egykor tágas lakosztályai nyíltak. Alattuk dongaboltozatos terem sor van. A vár állagbiztosítását az Orsz. Műemléki Felügyelőség 1957-ben megkezdte, amikor elkészült a kaputorny tetőszéke Koppány Tibor építészmérnök tervei szerint.

Sümeg vára már IV. Béla uralkodása alatt fennállott bizonyos formában és a hagyomány szerint a király a tatárjárás alatt néhány napig itt is lakott. Később a veszprémi püspökségé lett. Első hiteles említése III. Endre 1282-i oklevelében, melyben a várat visszaadja Veszprém püspökének. 1318-ban kapitánya Beder fia Péter volt.

Belgrád és Sabác (1521), majd Orsova eleste (1522) után a Duna—Száva természetes védővonaláról le kellett mondani. A rendiségre támaszkodó magyar honvédelem Mohácsnál 1526-ban szörnyű kudarcba fúl. 1514-ben elesik Buda is. Ebben az időben, a védelem szervezésére felállított haditanács működéséig (1541—56) alakulnak ki a hevenyészett várak, a török elleni magyar végvár-

109. Sümeg

rendszer első erősségei. Ez a vonal a töröktől meg nem szállott horvát részen, Zalán, a Balaton nyugati partján húzódik, Veszprém, Palota (Várpalota), Tata, Komárom, Eger várain át Ónod, Tokaj váráig.

Ebben a védelmi szervezetben válnak egyszerre országos fontosságúvá a Balaton környék várai.

A bécsi Haditanács hevenyészett építkezései kezdetben palánkrendszerűek. Ezeket gyorsan lehetett készíteni. Nem igényeltek nehezebben fejthető követ, sem lassan égethető, körülményesen szállítható, nagy mennyiségű téglát. Könnyen, közelben kitermelhető és szállítható fagerendákból vertek le két cölöpsort, melyek közét agyaggal kevert nedves földdel döngölték ki. A két cölöpsor kidülése ellen rétegenként kötőgerendákat alkalmaztak. A föld kihullásának megakadályozására a cölöpsorokat sűrűn befönték rőzsével, melyet kívülről vastagon becsaptak sárral, nehogy felgújthassák.

Az ilyen erődfalak, amilyen hamar készültek, olyan hamar romlottak is. A vár katonasága télen mindig feltüzelt a palánk faanyagának egy részét, de az időjárás is könnyen kikezdte. Ezért a fontosabb várak falait fokozatosan, szakaszonként kőből építik meg, és pedig elsősorban a bástyák homlokoldalait és szárnyait, mert ezekre támaszkodott a bástyák közötti falak, az ún. kötőgátak védelme.

Az 1570-ig kiépülő végvár vonal balatoni várai: *Zalavár*, középkori templom és kolostorerőd, négy kis saroktoronnyal, vizesárokkal, ezen kívül palánkkal (latorkert), ezen félkörű sarokvédő tornyokkal ; *Keszthely* középkori vára, egy részén külön kis palánkfallal ; *Fonyód* belső és külső palánk, négyszög

alakban ; *Csobánc* középkori vár, *Balatonszentgyörgy* „csillagvár” és palánk ; *Rezi*, *Tátika*, *Szigliget*, utóbbi középkori vár egy újabb nagy rondellával ; *Süme*g középkori vár két ötszögű olasz bástyával ; *Tihany* középkori vár 4 saroktoronnyal, körülötte 3 palánk, a két belső palánktornyokkal. Innen felkanyarodik a védelmi vonal *Vázsony*, *Várpalota*, *Veszprém*, *Csesznek*, *Pápa*, *Pannonhalma* vonalra, melynek magja Győr hatalmas új vára, melynek 1561-beli ábrázolása adja az új-olasz rendszerű bástyás erőd képét.

Ebben az időben, a század végéig lázas ütemben modernizálják a várakat. A körítő-falak sokszöges rendszerben épülnek ki ekkor, a sarkon előreugró, a várfalak homlokát keresztűz alatt tartani képes, azaz „oldalozásra” alkalmas nagyméretű bástyák készülnek. A várfal előtti árok mélyül, ellenlejtőjét magasabbra húzzák. Mögöttük az ellenség tűzéréjétől védetten szinte eltűnnek a most már még alacsonyabbra és vastagabbra falazott várfalak. A falakat a tűzérés hatása ellen belső földtöltésekkel teszik rugalmasabbá, ellenállóbbá. Bennük szövevényes, védőfolyosók, aknafigyelők, boltozott szállások és raktárak stb. vannak, amint Győrött és Komárom, Eger elsőrendű várainál látjuk és ebben az időben Érsekújvár, Kanizsa ugyanily elvek szerint kiépített szabályos várainál.

A másodrendű váraink : *Pápa*, *Tata*, *Veszprém*, *Gyula*, sőt a harmadrendűek : *Légrad*, *Keresztúr*, *Komár*, *Csány*, *Pölöske*, *Vázsony*, *Csákány*, *Somoskő*, *Szolnok*, *Kálló* sorában is aligha találunk más balatonvidéki várat, mert ezek zöme eddig is középkori eredetű volt, legtöbbjük hegyfokon épült, és így az Olaszországból ideszármazott új haditudománynak megfelelő védelemre való átalakításuk is lehetetlen volt, nem lévén hely a bástyák kiépítésére.

Az is alapjában alkalmatlanná tette ezeket a hegyen épült régi várakat, hogy fővédővük, vagyis övező várfalaik az ellenséges tűzérés elől nem volt védhetően elhelyezhető, fedhető. Nem építhettek ki előtte magas partfalú árkot, mely mögé a várfal elbújhatott volna, mint a többi, korszerű, síksági erődnél. Ilyen árok ásására a meredek hegyoldalaknál nem volt mód.

Ez az oka, amiért az új védelmi rendszerű várak síkságra épülnek (*Komárom*, *Győr*) és legtöbbször szabályos alakzatban (*Érsekújvár*, *Lipótvár*), hiszen a támadás minden irányból egyformán lehetséges. Így építik át a XVI. században *Pápa* várát, melyre a Balaton körüli vonal várai támaszkodtak. Nem hangsúlyozhatjuk eléggé, mily csodálatos tehát, hogy a modernebb védelemmel, bástyával, kapuvédő művekkel, földművekkel, árkokkal csak szükségszerűen és hiányosan védett, jórészt palánkokkal korszerűsített Balaton környéki várainkban, szabadságuk védelmében a török ellen milyen hősi ellenállást fejtett ki népünk.

*Süme*g 1544-ben jut először török kézre, 1549-ben visszafoglalják. A fontos végvárat sürgősen erősítik. Kövess 1554—62 között építkezett. 1562-ben villámsapás okozott tűzvészt, a vár tetőszerkezete ekkor leégett. A vár 1563-ban a töröké. A török kincstári adórajstromok (defterek) szerint 16 falu tartozott a kerülethez. 1587-ben ismét a veszprémi püspöké 1648-ig, majd öt évenként hallani róla a legváltozatosabb eseményeket és tulajdoncseréket. Török, német, magyar váltakozása után *Süme*g várát *Széchenyi György* veszprémi püspök erősítteti 1656—1658 között. Ebből az időből való a vár kapuvédő műve, a városban levő két *vártorony*, a *városfal* erősítése (a *Kossuth Lajos* u. 19, 31, *Mártírok* u. 6, 8, *Váralja* u. 7, a *Váralja*), a *Tarisznyavár* mely a hegyet záró fal egyik kerek védőműve. A fal elpusztult, a védőmű romjai állanak. 1709-ben *Ilester* császári generális foglalja el, ezután pusztulásnak

110. Sümeg, a váraljai „Tarisznyavár”-ral

indul, amit siettet az, hogy 1713-ban hadgyakorlat ürügyén felgyújtják. Bíró Márton ugyan 1745-ben újra akarja építtetni, de engedélye Bécsben késlekedik. A tetőnélküli épület tovább pusztul és betetőzi végét a várost 1774-ben elhamvasztó tűzvész.

R. k. templom. A legszebben kifestett belsőterű Balaton környéki barokk templom Sümegen áll. Bíró Márton, 1756—59-ben építtette. Főhomlokzata előtti toronnyal, melyet két csigás félromzat fog közre. Egykor szépművű toronysisakja 1799-ben tűzvész áldozata lett. Mai sisakja ide nem illő rajzú. A szerény tagolású négy pillérpáros, kettős párkányzatos, Bíró címerével ellátott, egyszerű templom építészé feltehetően Tietharth József püspöki építész.

Szerény külseje után a belépőt a legnagyobb meglepetés fogadja. Egységes, építészeti enyhén tagolt hatalmas belseje csodálatos frisseségű és szépségű freskókkal van tele. Egybehangolódnak az oltárok és egyéb felszerelések. Szentélye még a korábban itt állott csúcsíves templomnak felel meg.

A freskók Maulbertsch Antal (1724—1796) mesteri ecsetjéből valók és a híres mesternek talán legkitűnőbb művei az 1757—58. évekből. Az 1843. évi tűzvészkor megsérültek, a Műemlékek Országos Bizottsága gondoskodásából Mauro Pellicoli milanoi restaurátor-tanár mintaszerűen megújította ezeket (1938).

A freskók alakjai helyenként valóságban is kilépnek keretükből, amennyiben néhol rámintázták őket az építészeti tagozatokra is. Igazi vérbő barokk

111. A sümegi r. k. templom szentélye Maulbertsch freskóival

8*

112. Maulbertsch freskó-részlet a sűmegi templomból

113. A sümegi püspöki palota

eljárás ez. A szentély evangéliumi oldalán díszes, domborúan faragott oratórium. A szószék alatt Szentháromság csoport. A szentélyben két gazdagon faragott pad. Harangok 1721-ből.

A sümegi *barokk palotát*, a veszprémi püspökök nyaralóját is Bíró Márton építtette 1748—1755 között. Mesteréül Tietharth Józsefet, Bíró építészt tartjuk.

Az emeletes, saroktornyos, négyszögű udvar körül épített, szabadonálló — kastélyszerű — épület kétsíkú, manzárd tetővel fedett. Kiemelkedő középrésze (rizalitja) 5 ablakos, balra öt ablakkal és erkéllyel, jobbra 3 ablakkal és tornyocskával. Főbejáratát atlaszoktól tartott címeres (Bíró) erkély díszíti. A festői tetőszobor, pilléres kapualj, oszlopos udvar, mind a barokk világot tükrözi. Különösen szép, eredeti bútortatú könyvtára ma a budapesti Iparművészeti Múzeum díszé. Tágas lakosztályaiban szép XVIII. századi ajtók és falburkolatok voltak. Az ebédlőt később sajnos, bemeszelték. A mész alatti festmények a Balaton környéki várakat ábrázolták. Néhány helyiségben pompás stukkódíszek vannak Antonio Orsattitól. Klasszicista fehér-zöld mázas cserépkályhák is találhatók az épületben, mely ma diákhon.

A *ferencesreni templom* túlsúfolt belső berendezése művészileg egyenetlen. 1652—57 között építették. Homlokzatának perspektivikus rajzú kovácsoltvasrácsos kápolnái különleges, de későbbi alkotások. Szerzőjük valószínűleg a Győrben is működött Wittwer Márton (1667—1732) karmelita építész. Ő építhette az Acsády püspök által 1733-ban adományozott orgona számára szükséges új orgonakarzatot. A templom főoltárát Franz Richter faragta 1743-ban. A kétemeletes *kolostor* refektóriumában (ebédlő) XVII. századi szép faragott bútorok. A templom új falfestményei művészietlenek.

A barokk polgári építészet szép emlékei a híres sümegi *kúriák*. Közöttük a legrégebb a Tarisznayavárral szemben álló *Cseh László-féle tornácos ház*, a XVII. századból való boltíves, stukkódíszes szobasorral. A várúri birtok sorsát intéző udvarbírák lakóhelye, később Cseh László táblabíróé (ún. Gruber-ház), íves udvari tornáccal, melyet később beüvegeztek.

A XVIII. századból való a *Hertelendy-kúria* (Szt. István tér 3.) íves tornácát ennek is befalazták, de barokk homlokzata még őrzi eredeti zárt erkélyét.

Barcza-féle kúria (Szt. István tér 2.) XVIII. századi, homlokzata átalakított.

Kecskeméthy-kúria (jelenleg posta, Szt. István tér 5.) XVIII. századi épület, rusztikás homlokzattal, kiugró zárt erkéllyel.

Magyar-kúria. (Vak Bottyán u. 3.) Magyar Ferenc regeköltő házának átalakított homlokzata is szépen boltozott barokk szobákat rejt.

Nanica-kúria (Szt. István tér 4.) Kisfaludy hugáé volt. Eredeti barokk homlokzatát a XIX. sz. elején átépítették és íves udvari tornácát befalazták. Lépcsőháza még szép.

Skotty-kúria (Szt. István tér 1.) hosszan nyúló, szép XVIII. századi homlokzata megmaradt. Ennek viszont belsejét alakították át.

Vajda-kúria (Vak Bottyán u. 1.) befalazott udvari tornáca átalakított homlokzata mögött szép stukkódíszes szobák vannak.

Kisfaludy emlékmúzeum, a XVIII. századból származó, de többször átalakított épület. Itt született, élt, és itt halt meg (1772) Kisfaludy Sándor.

Bíró Márton oszlopos *istállója* a várhegy tövében egységes, nagytömegű, emeletes barokk épület.

➤

114. Sümeg, kápolna a temetőben

115. A sümegi püspöki palota kerti homlokzata

116. A sümegi ferences templom

117. A szentbalácsi templomrom

118. Az avasi templomrom a szigligeti temetőben

R. k. temetőkápolna toronynélküli homlokzatán hullámos oromzat, kapu, fülke szoborral. Ovális alaprajzú barokk épület, a XVIII. század végéről.

Temetőben *Kisfaludy Sándor sír- emléke*, architektonikusan képzett oszlop, rajta a költő mellszobrával. Gerenday Antal műve (1869).

S Ü M E G C S E H I

Római maradványok a község K-i végén, nagyobb település kiátsatlan maradványai.

R. k. templom homlokzat előtti toronnyal, három boltszakaszos hajó, a nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel. Copf stílusú orgonakarzat. Bíró Márton püspök 1757-ben megújíttatta.

S Ü M E G P R Á G A

Templomrom félköríves záródású szentéllyel, csak alapfalak maradtak. Román stílű, a XII. századból.

R. k. templom, homlokzat előtti órapárkányos toronnyal, egyszerű belsővel, megújították 1757-ben.

Nep. Szt. János-szobor új talapzaton, XVIII. század.

Iskola 26. sz. ház, földszintes, 8 tengelyes, XVIII. század.

S Z E N T A N T A L F A

R. k. templom, homlokzat előtti tornyához a templom három boltszakaszos hajója ívesen csatlakozik. 1729-ben már állott. Oltárképét Bucher Ferenc veszprémi festő festette (1846).

Ref. templom 1785, tornya 1841.

Ev. templom, egyetlen, homlokzat előtti toronnyal, 1785.

Gótikus *templomrom*, középkori törmelék.

Az egykori *Szentbalázs* középkori község *templomromja* Szentantalfa

119. A szigligeti felsővár zárófala a helyreállított védőtoronnyal

község határában, a szőlők között, dongaboltozatú szentélyének keleti apszisa leomlott. Jóval keskenyebb a hajónál. A hajó déli részén három ablak. Közepén a nyugati falra támaszkodó hatalmas torony, mely a keleti oldalon két falpilléren áll. 1930-ban megvette Lancz György és a tornyot és kórust kontármódra átépítve lépcsőket építtetett bele és berendezkedett benne. A tetőt ugyancsak ideiglenes módon készítette el.

XVIII. századi *híd*.

SZIGLIGET

A temetőben középkori *toronyrom* (ún. Avas-torony) a korábbi Szigliget templomának egyetlen maradványa. Négyzetes alaprajz felett nyolcszögbe megy át a zömök bazalttorony. Tetejét kősisak fedi (XIII. század). Az egykor hozzátartozó románkori templom hajója és szentélye alaprajzát a Műemléki Felügyelőség feltárta, a most folyó (1958) toronybiztosítási munkák során, a Balatoni Intéző Bizottság anyagi támogatásából.

Szigliget vára a belsőtornyos szabálytalan alaprajzú (kisebb méretű, nem királyi várak) jellemző példája.

Az észak-déli irányban hosszan elnyúló bazaltláva keskeny tarajára épült várrom északi — alacsonyabb — részén van a nagy várudvar, mellette a legépebb rész, a keleti rondella. Déli részén levő fellegvára legmagasabb pontján néhány magasabb (torony) omladék.

A ma meglevő vár alaprajza — melyet Giulio Turco 1569-i rajza is ábrázol — kevés változtatással most is őrzi a XVI. század közepén fennállott formát, a szabálytalan alaprajzú, hegyivár típusát, későbbi bővítésekkel. Legkorábbi felső része két négyzetalaprajzú öregtoronnyal és két kisebb négyzetalaprajzú toronnyal, legfestőibb váraink egyike lehetett. A felső, nyújtott téglalap alaprajzú, közel szabályos alakú várfalak mindenütt a hegy meredélyeinek peremét követik a természetszerű szegélyén. A két kisebb torony közül az egyik alsó a felsővár kaputornya volt. Mellette újabb — a négy torony között legnagyobb méretű — toronyszerű sarokvédmű állt az alsóvár felé, melytől fal választotta el. Ezt a falat egyik oldalán az 1953-ban feltárt és részben kiegészített kis, köralakú védőtorony, másik oldalán a Martonfalvay Imre deák építtette nagyterületű kb. 20 m átmérőjű rondella (1531—40) erősíti meg és két kisebb, külső kerek védmű. Egyedül a legalsó — falu felőli — várfal sarokfalai hiányoznak, az egykori négyzetes kaputoronnyal együtt.

Az alsóvár falainak egyik sarkán és a felsővár sarkára épített kis kerek külső tornyok későbbi berendezések, bár még ezek is megelőzik a rondella építését. Legkorábbi a felsővár hosszan nyújtott négyszöge. Legmagasabb pontján emelkedik a vastagfalú (2,00 m) öregtorony, négyzetalaprajz fölött, erőteljes faragott kváderkövekből rakott sarkokkal (armirozás).

Az öregtoronyhoz csatlakozó rövidebb várfalszakasz az 1953-ban végzett helyreállítással egybekötött kutatás szerint több építési időszakot mutatott. Magas falának tetején még megmaradt a védőfolyosónak megfelelő kiképzés, azonban védőoromzatok helyett lőréses mellvéd-fala van.

A szigligeti várat IV. Béla adományából 1260—62-ben Favus pannonhalmi apát építtette. A királynak annyira megtetszett, hogy átvette. 1300-ban várnagya Acintus, 1408-ban meggyesaljai Móriczhidai János zálogbirtoka s 1441-ben I. Ulászlóé. Ekkor I. Ulászló Kolos Jeromosnak és Baróc Baláznak és Mihálynak adja. A XV. század végén a vár tartozékai: Felsőtomaj, Hegy-magas, Nagyalu, Sziget és Újfal. 1445—1504 között az Újlaki család, 1526-ban Lengyel László, később Török Bálint a tulajdonosa. Enyingi Török Bálint alatt Martonfalvay Imre deák vezetésével erősítik.

Martonfalvay naplójában nagyon érdekesen írja le a vár erősítését megelőző visszafoglalását ura, Török Bálint megbízásából. Hogyan eveztek csónakokban át „az Sziget”-be. Szigligetet ugyanis a XIX. századig körülfogta a Balaton. A vár ostrománál két kast tölthetett meg puskaporral Martonfalvay, mire a védők feladták.

Később Tóti Lengyel II. Boldizsár kezdeményezésére javítják a várat. A Tóti Lengyel címer faragott kőből, a barokk ízlés első megjelenése (1638) vidékünkön.

A vár nem kerülhette el sorsát a szatmári békét követő időben, mikor a kuruc hadak nemzeti ellenállásától félő bécsi tanács a magyar várak lerontását határozta el 1702. II. 7.-én, és az első rombolásra felvett várak között találjuk az ötödik csoportban Szigligetet is. A Műemlékek Országos Bizottsága 1913-ban állagmegóvási munkákat végeztetett rajta, a Műemléki Felügyelőség 1953-ban újabb munkákkal egy részét feltárta és biztosította.

Alsó várkapu XVIII. század. 1638-as évszámos címerrel, Marton Mihály versével. A vár legkülső falainak csatlakozó maradványaival, a templom köze-

120. A szigligeti Öreg-kastély kapuja, Tóti Lengyel Boldizsár címerével

121. Szigliget, parasztház

122. Szigliget, „Királyné szoknyája”

123. Szigliget, Alkotók háza (v. Putheány-kastély)

lében. Kosáriréses nyílása felett váza, az ív fölötti részben Lengyel Boldizsár címere, a felsővár kapujáról.

Kúria (Szigliget 24.) egykori tiszttartói ház a Várkapun belül. Klasszicista. Kőből faragott oszlopos tornáccal. Nádtetős.

Alkotóház v. Putheány, később Esterházy-kastély (XVIII. századi). A XIX. sz. első felében átalakítva és többször bővítve. Óriási, védett parkban, a kert felé nyitott portikusszal.

Gazdasági épületek, a XIX. század elejéről való együttes, a falu elején.

Tarisznyavár romjai a „Királyné szoknyája” nevű formás kis hegyen, az Öreghegy előtt, a Balaton felé. A hegykúpon erdővel benőtt vár omladék, meghatározhatatlan alakban, talán Magyar Bálint kapitány — Lengyel I. Boldizsár leányának, Brigittának férje — egykori szigligeti naszádosainak őrhelye volt.

Szentháromság kápolna a Rókarántó-dombon. Klasszicista, egyszerű tömegű kápolna, félköríves szentéllyel, oromzata felett kis toronnyal.

Szőlőkben sok feliratos, évszámos *népi jellegű lakóház és présház* a XIX. század közepéről. 1, 4, 11—12, 32, 44, 55, 61, 97, 113/a, 118, 139, 140. sz. házak, Mórítz-ház, Horváth I. pincéje, Esterházy-pince.

TAPOLCA

R. k. plébániatemplom, középkori eredetű, csúcsíves szentéllyel, azonban a XV. századi épületet Biró Márton 1757-ben megnagyobbíttatja barokk stí-

lusban. A szentélyhez hajót és tornyot építtet. A templomot 1784-ben, 1816-ban és 1930-ban javítják. Emeletes oratóriuma új (1898). Szószék mögötti XVIII. századi szép barokk kép (Az evangélium terjesztése).

Szenháromság-szobor (XVIII. sz.) Talapzatán sok barokk faragású szenttel. *Kőkereszt* a határban (1809).

Deák F. u. 9. *Klasszicista lakóház* (1820 körül) földszintes, 9 ablakos, falpillér-díszes. Lessner M. borpincéje.

Deák Ferenc u. 21. *Klasszicista lakóház*. Kapu oroszlános zárókővel, kétoldalt 2 koszorú, méhekkal. Klasszicista.

Vöröcsillag tér 17. *Klasszicista lakóház*, emeletes, négyablakos, finom falpillérdísszel.

Temetőben, kápolna mellett *Batsányi János síremléke*, melyet Linzből hozattak haza. A síremlékre saját sírversét németül faragták rá.

Z A L A H A L Á P

R. k. templom, építtette Bogyay Ignác győri nagyprepost 1760 körül. Barokk faragású pad. A templom főbejárata fölött feliratos kőtábla.

Nep. Szt. János-szobor, XVIII. sz.

Z Á N K A

Ref. templomát 1786-ban teljesen átalakították. Egykori félkörű szentélyére 1879-ben tornyot építettek és ezzel románkori állapotából sajnálatosan kivetkőztették. Ma csak alaprajzi formája és félköríves ablakai árulják el eredeti

124. A tapolcai melegvízű tó és környéke

125. Vulkánikus hegyektől szaggatott tájkép a tapolcai medencében

románkori voltát. Egykori ajtaja is a déli oldalán volt. Az alapos restauráláskor keletről törettek rajta új bejáratot. Érdekes a szószék két oszlópa, melyek lábazatául két felfordított román oszlopfő szolgál, törzse és fői románkoriak. A felfordítva befalazott levéldíszes fejezeteket némely leírás tévesen rómainak mondja.

A nyugati oromfalban a padláson befalazott románkori ikerablak látható.
Parasztházak. Fő u. 19, Kossuth u. 2, Petőfi u. 12.

III. KESZTHELY ÉS KÖRNYÉKE

ALSÓPÁHOK

R. k. templom, homlokzat előtti toronnyal, homlokzatán 2 üres fülkével, szélein vázakkal. Három boltszakaszos hajó, a boltozatmezők közötti hevederek gazdag falpillérekre futnak le. Keskenyebb szentély, két pilléres orgonakarzat, rokokó padok. A templom 1756-ban épült.

BALATONBERÉNY

R. k. templomában homlokzat előtti, kétemeletes, barokksisakos toronnyal. Támpilléres hajó, és a nyolcszög három oldalával záródó, támpilléres szentély. Csúcsíves szentségház, félköríves záradéku iker-ülőfülke a szentélyben, a gótikus építészetet jellemző kúszólevelekkel díszítve, a másik oldalon álló falban félköríves záródású kettős ülőfülke található. Torony 1800-ból.

Szt. Vendel-szobor (XVIII. sz.) a r. k. templom mellett.

A Kossuth és Szabadság utcában *népi lakóházak* (23, 24, 87, sz. és 8, 9. sz.).

BALATONEDERICS

R. k. templom, eredetileg a XV. században épült, római épület törmelékeiből keletkezett magaslaton (?). Az aránylag nagyméretű templom keletelt szentélye a nyolcszög három oldalával zárul. Homlokzatait és egyetlen homlokzati tornyát 1890-ben romantikus stílusban átépítették.

Szt. Háromság-szobor 1871-ből.

XIX. századi *népi pince* és *présház*. Újhegy, Orbán Lajos pincéje, Külső-hegy, 23. sz. présház.

BALATONGYÖRÖK

Római villa maradványai a „Szép kilátó” alatt.

Szentmihály-dombi emlékkápolna, bizonytalan korú kis erődítés helyén 1739-ben egyszerű kis kápolnát építettek az itt meghúzódó remeték, különösebb műforma nélkül, nádfedéllel, mikor a Balaton rianása alkalmával 46 halász elmerült, de közülük 40 szerencsésen megmenekült. Benne festmény örökíti meg a szerencsétlenséget.

R. k. templom 1836-ban épült, vidékies klasszicista részletekkel.

Forrás foglалás római kőtömbökből a Kápolnadomb alatt.

Becehegyen *présház*, 1860-ból; *pince* 1862, és XIX. századi *paraszt-házak*.

126. A balatongyöröki
Szent Mihály kápolna

127. A balatonkeresztúri
r. k. templom

BALATONKERESZTÚR

R. k. templomot Festetics Kristóf építtette 1753—1758 között, latin-kereszt alaprajzzal. A hosszahajó és a szentély három csehsüvegboltozatát és az oldalfalakat ismeretlen mester festette 1760 körül, aki a sümegi Maulbertsch képeket ismerte.

v. Festetics-kastély (Ady E. u. 36.) Épült 1755 körül. Földszintes, jobb szárnyán egyemeletes, manzárd tetőrésszel.

Magtár az Ady Endre utcában. Barokk, emeletes, egyszerű tömegű épület.

Képoszlop, barokk, a szőlőhegyen.

Kőkereszt a Kossuth utcában, 1810-es évszámmal.

A Kossuth utcában szép házakból adódó egységes hatású utcakép. (4, 50, 55, 59, 63, 67, 102. sz.)

BALATONSZENTGYÖRGY

A Balaton környéki várak és erődök egykori számát körülbelül 30-ra tehetjük. Azonban ma is lakható állapotban ezek közül alig kettő három van. Ilyen a balatonszentgyörgyi téglagyár melletti ún. *Csillagház*, a Bottyánpusztától ÉK-re 1 km távolságra, a Bari erdő szélén. A kereszt alakú alaprajz száraiban egyforma négyzet alakú helyiségek vannak, melyek a pince alaprajz fölött a földszinten megismétlődnek azzal a különbséggel, hogy a kereszt-

szárazak helyiségei között ékalakú szobákat, a várépítészet nyelvén fogakat látunk — innen ered a csillagház elnevezés —, ami nagyon érdekes megoldás. A középső helyiségben homokkőből csigalépcső, az egyikben csak belülről hozzáférhető kút van. A vár középső helyisége fölött Ferenczy Károly építész kutatása szerint eredetileg toronyszerű építmény állott, amelynek falmaradványai a padlástérben láthatók. Eredetileg fedélszéknélküli boltozataira fektetett cseréphéj fedte. Az egész épület erőd jellegű, de építési kora a XVIII. század. A csillagszerű kiképzésnek itt — azt mondhatjuk — tisztán a XVI. sz. második felében épült nagy erődökről vett formautánzó szerepe van, mert védelmi jelentősége ilyen formában és méretben igen kevés. Egyébként ebben a késői szögletes, messze előnyúló bástyarendszerben épített erőd már kevésbé nyúlik a föld felé és nagyobb arányú előműveket tételez fel. A pince cseh-süveg boltozatai késői építést bizonyítanak. Ismerve a korabeli erődöket és a várvédelem, valamint a várostrom módjait, ezt a kis Csillagházat — leírt hiányai miatt — kis védelmi értékűnek tartjuk. Védelmét nem annyira a csillagformának épített ház, mint az övező árok és sánc, valamint palánk együttese jelentette, amely a fonyódi várra is emlékeztet. Különösen szép fedélszékének keményfából való ácsszerkezete is az 1700-as években készülhetett.

Szt. Háromság-szobor (Fő u. 34. előtt). XVIII. századi, téves évszámmal (1616).

Sárkányölő lovas *Szt. György-szobor* (Fő u. 44/a sz. ház előtt). 1616-os hamis évszámmal.

Szt. Donát-kápolna (1785) a Bari hegyen, szép barokk részletekkel.

128. A gyenesdiási r. k. templom

133. Gyenesdiás,
Alsógyenes 193. sz. ház

134. Balatonkeresztúr,
Kossuth Lajos utca 16.

135. Balatonkeresztúr,
Kossuth Lajos utca 116.

Templomrom, a Bari hegy feljárójánál.
Szt. Vendel-szobor (Fő u. 49. sz. ház
előtt). 1801.

Batthyány-major, volt Festetics-kas-
tély. L alakú földszintes épület, eklektikus
stílusban.

Szaller-ház a Balatonszentgyörgy-Vörs-i
út mellett, a Balaton partján. Ez volt az
egykori rév. A faoszlopos tornácos földszin-
tes épület, és az előtte levő egykori kocsi-
szín és istálló eredeti népi építészeti együt-
tes, faragott oszlopokkal. Kovácsoltvas
rácsa és más hasonlóságok alapján valamely
rokonságot mutat a Csillagházzal.

Parasztházak. Fő u. 8, 36, 60. sz.

BALATONÚJLAK

Templomrom, részben gótizáló, román
stílusú, egyedülálló torony.

FONYÓD

Várhegy, régi földvár maradványai
a 233 m magassági pont körül.

Fonyód várát a „Fácános”-ban talál-
juk. A cca 60×60 m oldalhosszokkal épült
földvár négyszögű volt, köralakú külső
elhelyezésű védőművekkel. Árkai arány-
lag épen maradtak. Belsejében az 1957.
évben folytatott ásatás részben már fel-
tárta a Turco feltüntette kis vár alap-
falait.

A Balaton déli partjának a török ellen
egyetlen, hosszú ideig ellenálló erősségét
palonai Magyar Bálint építtette és védte.
Nemcsak a török egyre ismétlődő táma-
dásaival, de az 1563. évi magyar ország-
gyűlésnek a várat lebontásra ítéltő hatá-
rozatával is dacol. 1573-ban a tihanyi apá-
tok teszik rá kezüket. A XVIII. századtól
kezdve sok tulajdonos kezén ment át.

Présház a vár fölött, a XVIII. század
közepéről.

Temető u. 6., *népi parasztház*.

GYENESDIÁS

Római épületrom, villa alapfalai az
ún. „Fisz-kút” közelében, a volt Feste-

tics-féle mandulás területén, gazdag anyaggal, mozaikkal, falfestménnyel.

Szt. Ilona kápolna, kétoszlopos oromzatával, klasszicista (1826), felszerelésével együtt. Szt. Ilona szobra a fenéki Szt. Ilona szobor mesterétől, XIX. sz. elejéről.

Havas Boldogasszony templom, a mai plébániatemplom, épült 1894-ben.

Klasszicista a János forrásnál álló *Nep. Szt. János-szobor* is, amelyet Talabér János emeltetett 1828-ban. Végül egy országúti, ún. *Vitéz kereszt*, melyet rejtőszámos felirata szerint Vitéz János és neje, Ságvári Anna 1807-ben állíttatott.

Kúria (Alsógyenes 319. sz.) 1815-ös évszámmal, az oromesúcon klasszicista vázával.

Darnay-borpince, 1644-es évszámmal, barokk.

XIX. századi *népi lakóházak*. Pásztorház, Alsógyenes 56, 88. és 339. sz.

HÉVIZ

Egregyi r. k. templom. Ma is használatban. A falusi románkori templom kiváló példája. Ódon falaival és karesű tornyával szépen illeszkedik a kedves tájba. Tájba való szép elhelyezése is jó példa a középkor építészetére. Szentélye keletelt. Homlokzati fala előtt álló négyzetalaprajzú, négyemeletes, fűrészfogdiszes tornyán kettős és hármas ikerablakok vannak. A tornyot 4 háromszögalakú oromzat fölött csúcsos egyéni alakítású — ún. csürlős — kősisak fedi. A toronyhoz kisméretű, négyszöges hajó csatlakozik, északi oldalán ablakok nélkül. A hajót pedig egyenes hátfalú (záródású), félkörű dongával boltozott rövid szentély zárja le. A szentély falán ma is láthatók a középkori mintás falfestés nyomai. Újabban ezekben az egyenes hátfalú románkori templomokban látják az előttük feltételezett fatemplomokból a kőtemplomba való átmenetet.

Alaprajzát más vidéki templomnál is megtaláljuk (Mánfán). Toronysisakja azért értékes, mert feltehetően nagyobb, elpusztult templomaink sisakformáját őrzi. Legalsó toronyemelete, vagyis tornyának föld-

136. Gyenesdiás, 101. sz. ház

137. Balatonkeresztúr,
Kossuth Lajos utca 4.

138. Balatonberény,
Kossuth Lajos utca 87.

139. Becehegy, hordós ház

szintje bordás keresztboltozatú. A már említett szerény hajóba most a déli oldalon nyitott barokk ajtón jutunk, az eredeti gótikus kaput befalazták. A templom külsején, a falsarkokon kvádert (négy-szegletes faragott követ) utánzó és más újkori mustrajú rajz, a templomban román kori keresztelődence kőtöredékei.

Bár a múlt század hatvanas évei óta sok tudósunk foglalkozott vele — köztük Rómer, Békefi, Szőnyi, Gerevich, Csányi — keletkezési idejére vonatkozóan pontos adatunk nincs. Építészeti formái azt mutatják, hogy 1200 táján készülhetett. Ősi szokás

szerint temető övezhette. Egykor a község is — melyet 1221-ben kelt okmány „Praedium Egrug” néven említ — itt települhetett. A török időkben elpusztulván, a település később messzebbre húzódott. A templom barokk-kori helyreállítását diadalíven levő 1731. évszám hirdeti. A torony északi felén a karzatra vezető lépcsőt a Műemlékek Országos Bizottsága létesítette; 1860-ban és 1912-ben renoválták. Egregy, mint különálló helység 1946-tól megszűnt.

KESZTHELY

A gótika legszebb emléke vidékünkön az egykori ferencrendi szerzetesek keszthelyi *plébániatemploma*. Régebbi, kisebb egyház helyén, kolostorral együtt Laczkfi II. István, Nagy Lajos kedvelt embere, a ferencesek számára emeltette 1386-ban. Támpilléres, gótikus oldalfalait belül csúcsíves ízlésben öt boltszakaszos boltozatrendszer osztja, melyhez a félnyolcszöggel záródó szentély 3 boltozott hosszú mezője csatlakozik. A keresztbordák címeres, szimbolikus ábrázolású zárókövekben futnak össze.

A török ellen 1550 körül templom-erődde alakították át. Ezidei alaprajzát G. Turco felvételéből ismerjük. 1747-ben barokk stílusban megújították. 1802-ben javították. Egyetlen homlokzati tornya 1878-ból való. Geisl Mór nagykanizsai építészről, mikoris a homlokzat eredeti mérműves rózsablakát ebbe helyezték át. 1896-ban a Műemlékek Országos Bizottsága helyreállította, Sztahlo Ottó tervei és Hencz Antal keszthelyi építész művezetése mellett. Orgonakarzata is ez alkalommal készült. Ekkor szabadították ki viszont a XVIII. században befalazott középkori ablakait. Ekkor épültek a torony két oldalán levő kis tornyok, bennük a kórusra felvezető lépcsőkkel. A helyreállítás az akkor divatos purista elvek szerint történt, melynek egyik jelszava a

„stílszerű helyreállítás” volt. Ennek érdekében a nem stílszerű — mert nem gótikus —, de szép barokk oltárokat és művészi értékű egyéb belső felszerelést, köztük a régi faszobrokat, eltávolították és műtörténetileg értéktelen neogót berendezéssel látták el. Ugyanakkor tűntek el az addig látható ülőfülkék a szentélyablakok alól. A neogótizálás idejében készült a templomtérből a Szt. Anna kápolnába vezető csúcsíves nyílás, a Szt. Szív kápolna bejárata, a mai sekrestyeajtó, az emeleti oratóriumablak. Az egészet szecessziós mintára festették ki. E körülmény a még megmaradt régi részek hitelességét is erősen csökkenti a néző előtt.

A szentélyben jobbra az alapító nádornak — akit a hitszegő Zsigmond kivégeztetett — a sírlapja, vörösmárványból, gótbetűs sírfelirattal, 1397 évszámmal. Balra Festetics Kristóf (1768) finom, copf síremléke, feketemárvány piramis, két stukkóból készült szoboralakkal. A szentély északi oldalához csatlakozik a csúcsíves ízlésben készült sekrestye, zárókövén az Istenbáránya. A sekrestyétől nyugatra gótikus zárdafolyosó van. Harangja a múzeumban, 1509-ből. Giulio Turco 1569-ből származó rajza a templomot és kolostort együttesen ábrázolja, melyek ma is álló tömegei tehát eredetieknek tarthatók, ha belsejüket az említett átalakítások tönkre is tették. Lehetséges, hogy a

140. Becsehegy, barokk oromzatos ház

141. Keszthely, Pethő (Goldmark)-ház

142. Keszthely, az egykori ferences kolostor barokk homlokzata

143. A keszthelyi plébániatemplom

144. A keszthelyi Georgikon

barokk vakolat alatt összefüggő középkori épületrészek maradtak meg a kolostorban is. A templom történetének írója — Csemegi József — stilisztikai alapon, főleg a szentély és a hajó ablakainak elhelyezéshelyi és részletformabeli különbsége alapján arra a következtetésre jut, hogy a ferencesek építkezésénél egy éltesebb korú, művészetében még a XIV. század formavilágában gondolkodó mester kezdte el, aki azonban csak a szentély falainak elkészítéséig jutott. Örökébe egy fiatalabb, merészebb térszemléletű mester lépett, aki az elődje által megépített szentély falait felmagasította, hogy az általa megalkotott új hajó terével egységesebb hatást biztosítson. Észzerint az építkezés 1367—1386 közt történt, amikor is csak a szentély épült fel. A templomhajó boltozása már a századfordulóra eshetett.

Érdekes megfigyelni, hogy a ferences templomoknál a tornyot nem a nyugati homlokzat — a főbejárat — mellé, hanem a szentély északi fala mellé helyezték. Így van ez a nógrád-szécsényi, szegedi, gyöngyösi, köröshegyi ferences templomoknál is, amit az indokol, hogy a gyakori előírt karimádság közben mindig még kellett csendíteniök a harangot.

A keszthelyi ferences templom tornya is a szentély északi oldalán állt a középkorban, az egykori kolostori kerengő déli szárnyának keleti végében, ott, ahol a kerengőszárny a hajó és szentély átmenetnél kiszélesedik, s ahol a Turco-féle felvétel is tornyot ábrázol. A Turco-féle felmérés tájékoztat bennünket a keszthelyi templom és kolostor-erőd védelmi berendezéséről. Az 1600-as évek első országgyűlései foglalkoznak a vár megerősítésével, az 1618. évi viszont már a vár fenntartásáról gondoskodik, amiből arra következtetnek, hogy az átépítés az 1616—18. évek között történt. Ez időre egy osztálylevél utal, amely 1616-ban a várat még a Turco-féle rajzzal egyező módon írja le.

1956-ban a Keszthelyi Múzeum kezdte meg az egykori vár feltárását, a templom déli oldalán végzett ásatással.

A volt ferences, majd premontréi *rendház* ma lakóépület. A Március 8. térre néző homlokzatát eklektikus időben, a múlt század végén átalakították, semmibevéve történeti értékét. A nagy négyszöges udvart körülölelő boltozatos terem-sorú, kétemeletes öreg épületnek csak az udvari és kerti homlokzatai eredetiek. A tér felé nemcsak homlokzatát rontották el, hanem tetőszékét is izléstelen díszekkel rakták meg. Ezek eltávolítása után a barokk idők egyszerű elemeire kellene visszaállítani az épületet.

A *Pethő-ház* — Kossuth Lajos u. 22. — egyemeletes, zárt sorban épült barokk lakóház, nyolc ablakkal, barokk kőkeretekkel, a földszinti ajtónyílásaiban vasajtókkal. Széles boltozott kapualjába íves

145. Keszthely, Fürst Sándor utca 1.

146. A keszthelyi Pethő (Goldmark)-ház árkádos udvara

bejáró vezet. Udvarában egykor mindkét emeletson (földszint és I. emelet) végig futó széles, nyitott árkádok voltak. A földszinteseket később befalazták. Az udvarban a barokk korból önálló emeletes magtár áll. Pincéje középkorinak látszik, az egész épület részletesebb tudományos feltárást igényel. A főleg mai állapotában csakis barokk részletformákat mutató épületben született 1830-ban Goldmark Károly zeneszerző.

Festetics Kristóf (+1768) a Pethő család egykori várkastélya helyén 1745-ben új *kastély* építését kezdte meg. A több módosítást is szenvedett építkezés alakította ki a kastély déli szárnyát az 1700-as évek végéig, amelyben ma is látható a „Helikon könyvtár”, eredeti helyén és állapotában. A könyvtárat Festetics György alapította a XVIII. sz. végén (1812-ben 8000 kötet). Berendezéseit Kerbl János keszthelyi asztalos készítette (1801). Az alacsony tárlók Bécsben készültek (1826).

A ma látható egyemeletes 2—4—3—4—2 ablaktengelyes közép- és oldalrizalitos, középen 4 oszlop által tartott erkélyes épületet 1883—87 között nagyarányúan kiépítették, barokkizáló eklektikus stílusban, három idegen építész: Rumpelmayer Viktor, Haas Gusztáv és Paschkisch Miksa tervei szerint. Ez alkalommal a kastély előtti nagyobb sík terep létesítése kedvéért az ott álló kis dombot elhordatták a rajta volt középkori templommaradvánnyal és kedves barokk hagymasisakos tornyával együtt. Ekkor épült a kastély régi és az új szárnyát összekötő tornyos középrésze is.

147. Keszthely, Széchenyi utca 8.

148. Keszthely, Balaton út 17. sz. romantikus villa

149. Keszthely, Községi Tanácsház copf épülete

Jellegzetesen mutatja a copf stílust a Kossuth L. u. 3. sz. alatti egyemeletes ún. *Simon-ház*. Ives kőkeretes kapuján rozetta, sugaras kapuszárnyakkal. A finom lemezes főpárkányú épület 1790 körül épült. Dongaboltozatos kapualja, nyildíszes, eredeti kovácsolt vasrácsa van. Udvarán egykorú magtár.

A *Georgikon* kontinensünk egyik első gazdasági szakiskolája. A meginduló magyar reformkorban Festetics György alapította 1797-ben. Gazdasági reformjai: a Georgikon, s irodalmi reformja: a Helikon ünnepségek, ebben az időben országsszerte vita és elismerés tárgyai. Festetics indítja el az első sószállító vitorlás bárkát a Balatonon. A Georgikon egyemeletes épülete igen egyszerű, széles keretezésű 13 ablakán és festői tömegű csatlakozó melléképületein építészeti részletformákat nem találunk.

Ugyancsak copf-stílusú a Szabadság u. 11. sz. alatti volt Amazon-, korábban Daru-szálloda, ma *Szabadság-szálloda* egyemeletes épülete (1780 körül). Gazdag főpárkányos, füzérdíszes oromzatos főhomlokzatát rossz, stílustalan földszintes toldalék ékteleníti el.

A *községi tanácsház* (Március 8. tér 1. sz.), egykor Gazdasági Tanintézet is copf stílusú műemlék (1790 körül). Ives tagozatai a földszinten három ablak-tengelyes szélességben megmaradtak. Az épület egykor állampénztár volt, majd posta. Üzletekkel elrontott földszintjét eredeti homlokzata szerint kellene visszaállítani.

A keszthelyi *temetőben* sok szép XVIII. század végi és XIX. század eleji műtörténeti becsű sírkő van.

Keszthely legkiválóbb klasszicista épülete 1830 körüli időből, a Fürst Sándor u. 1. sz. alatti egyemeletes, középízelis, falpillérekkel díszes *lakóház*, amelynek földszinti pilléreit félkörös ívek kötik össze.

Villa (Balaton u. 17.) a romantikus stíluskorszak kedves képviselője. Védőtornyos, pártás ormfala van (Hencz Antal és Bergh Károly építészek

150. Keszthely-fenekpusztai ásatások

terve). A *Balaton-szálló* és a *Hullám-szálló* a balatonparti sétányon 1890 után épült, öntöttvasoszlopos erkélye eklektikus ízlésben. Romantikus az egykori *majorsági iroda*, a Felszabadulás útja sarkán, kertben áll, oldalhomlokzata alul áttört ívsoros középhésszel. Az 1866 előtti időből való.

A koraeklektikus stílust Keszthelyen több utcásor képviseli (Deák Ferenc u. 4—10, 22—28, 33—51, Kossuth Lajos u. 54—60, Széchenyi u. 2—10), az egyszerű polgári építészetet tükrözik s külsejüket későbbi idők modoroskodó ízléstelensége vagy kontár kezek beavatkozása csak itt-ott rontotta el. Műemlékszámba vehető épületei ennek az időnek a Kossuth Lajos u. 2. sz. emeletes *sarokház* (volt Takarékpénztár) épülete, a Széchenyi u. 3. sz. alatti ún. *Hoffmann-ház*, különösen jó arányú, gazdag homlokzatával.

Keszthelytől 3 km-re, a vasút és országút mellett, *Fenekpusztán* a késő-római időkből származó nagyméretű *várfalakat és épületeket* tártak fel (IV—VI. század). A római tartományt átlósan átszelő Sopianae (Pécs) — Savaria (Szombathely) út haladhatott itt át és a hely talán ez út *Valcum* nevű állomásával azonosítható. A Balatonba nyúló hosszú földnyelv kitűnő védelmet jelentett a település számára. Nyugati fala 385 m hosszú, a déli majdnem ugyanannyi. A három fal négyzet formájú. A falat kerek alaprajzú külsőtornyok sora védte, a sarkokon különösen erősek (17 m átmérővel!).

A falakon belül eddig 17 épületet tártak fel, egy-, két-, és háromsejtű lakóházakat. Keleti felében többudvaros gazdag alaprajzú épület, talán egy korai villából épült át. Ezenkívül két jellegzetes bazilika-alaprajz került napvilágra, melyekben kutatóik ókeresztény bazilikát látnak. Egy tágas, nyílt-udvaros *bazilikához* tartoztak a mai út mellett közvetlenül fekvő alapfalmaradványok, melyek tisztán, átépítés nélkül mutatják a IV. századi ókeresztény templomot. A *másik bazilika* a nyugati városfalhoz közel, eredetileg háromhajós, egyapszisos volt, később meghosszabbították, padlóját felemelték és három apszissal látták el.

v. *Festetics-major* főépülete, ma iskola, klasszicista, 1820 körül épült.

Gazdasági épületek. Egyik oszlopos oromzatos tornáccal, másik hatoszlopos, befalazott tornáccal. XVIII. század.

K É T H E L Y

Kereszthajós elrendezésű *plébániatemplomát* Bíró Márton építtette 1746—1750 között. Régi szobrok és mellképek, 1744—1792-ből való harangok.

Szentháromság-szobor barokk alkotás, kronosztikonja (szövegbe rejtett római számos felírata) szerint 1750-ből.

v. *Hunyadi-kastély* Sárípusztán. Középen három franciaajtós, erkélyes, manzárdtetős, oromzatos épület, melynek csak a balszárnya származik a XVIII. századból (vadászház). A többi új, 1912—1920 között épült, majd magtár volt. Egyemeletes 2—3—5—3—2 ablakos, középrizalittal, másik homlokzatán 1—7—3—3—3—7—1 tengellyel. Sankó Miklós (+1721) és Hunyady Antal (+1746) alispánok címeres epitáfiumai a templomból valók.

L E S E N C E F A L U

R. k. templomnak csúcsíves bejáratí kapuja van, a XVI. századból. Nyolcszögű kősisakos tornya és ablakai, támpillérei is erre az időre vallanak. 1745-ben újjáépítették.

A szőlőhegy kis *Donát kápolnájának* is XVIII. századi falfestményei vannak.

LESENCEISTVÁND

Többször restaurált *r. k. temploma* XVIII. századi, egyszerű, barokk, benne díszes keresztelőkúttal; 1864-ben és 1904-ben is renoválták.

Uzsaszentléleki pálos romok. A templom egyhajós volt, a nyolcszög három oldalával záruló keskenyebb szentéllyel. A diadalív nyoma még látszik. Legépebb a kb. 7 m magas északi fala. Észak felé csatlakozott a nagyméretű kolostor, melynek alapfalai alig kivehetők. A szentély ÉK oldalán torony állott. Bazalt terméskőből falazták, faragott köve nincs. Épült 1320–1330 között. Valószínűleg a török dúlta fel.

LESENCETOMAJ

R. k. templom, homlokzati torony, két üres fülkés, vázadíszes homlokzat. A klasszicizmus szép emléke. Benne vörösmárvány főoltár és keresztút. A sekrestyeajtó mellett a Tomaj nemzetségbeli Jakabfia Pál gótbetűs feliratú, címeres sírköve ismeretes 1400-ból. Intarziás padon és a kapu felett Nedeczky címer. Építtette Nedeczky Károly veszprémi nagyprépost 1806-ban. Helyreállítva 1945-ben.

151. A régi fürdő Keszthelyen

152. Kéthely, Hunyadi-kastély

R. k. plébániaház, későbarokk.

Kőkereszt (1787)

Tömör szépségű a barokk *kastély* (ma szociális otthon), mely a főbejárat fölötti felirat szerint 1752-ben épült Nedeczky Károly, bécsi magyar kancelláriai referendárius és neje, Tóti Lengyel Krisztina számára. Kibővítették 1954—56-ban.

MARCALI

R. k. templom, már 1455-ben szerepel írott forrásokban. Gótikus támpillérei vannak. 1738-ban barokk ízlésben átépítették. Magasított szentélyét újabban kápolnaszerűen kitoldották.

Szent Imre tér 1. *Lakóház*, földszintes 4 — kapu — 5 ablaktengellyel, kő-sáríves kapuval. XVIII. század.

v. Széchenyi-kastély, egyemeletes, oldal- és középrizalittal, 3+4+3+4+3 tengellyel, oldalrizalitok előtt oszlopokkal. Épült a XVIII. század végén. Ybl Miklós renoválta. Ma Somogy megye kórháza.

NEMESVITA

R. k. templom keletelt, barokk ízlésű, XVIII. századi. Nyugati kapuja felett címer.

R. k. plébániatemplomban nyolcszög három oldalával záruló szentély, lóherelevelű ablak és támpillérek maradtak a csúcsíves stílus idejéből. 10 ép támpillér, nyolcszögű, kősisakos toronnyal, ebben lóheredíszű ablak és tölcseres ablakrács. A XIV—XV. századi gótikus templomot 1756-ban barokk dongaboltozattal látták el. Ekkor emelték az északi oldalán stukkódíszes kápolnáját.

Rezi vára hosszan elnyújtott, szabálytalan alaprajzú, belsőtornyos hegyi-vár. Egykor egy északi, szűkebb, jól elkülönülő lakosztályos részre és egy dél felé mindjobban táguló és falakkal körülvett udvaros részre oszlott. Utóbbiba dél felől a ma is meglevő várárokból vezetett a bejárat. Még állanak a keleti és nyugati falak. A keleti fal koronáján 1 : 1 arányú nyílások és védőoromzatok vannak, vagyis a nyílások szélessége ugyanolyan, mint a védőoromzatoké. A vár északi és déli fala, valamint belső helyiségeinek válaszfalai elpusztultak. Az északkeleti sarkon faragott köveket találunk. Néhány ablakon, dongaboltozatnyomon és a keleti kürtőszerű kiugráson kívül csak egyszerű tagolatlan falak maradtak. Okleveleink 1378-ban említik először mint Lackzfi István várát. Zsigmond elzálogosítja, a XVI. század közepén a Pethőké. Talán sohasem volt török kézen. 1592-ben már egy oklevél romosnak jelzi.

Gyöngyösi csárda (1729). A Rezi Földművesszövetkezet kezelésében 1955 óta ismét megnyílt a Keszthely—Sümeg-i országútra merőlegesen áll,

153. Rezi, várrom

154. Tátika, várrom

csárda. Két ablakos homlokzata néz az útra. Emögött a nagy ivó, kármentővel. Mellette a pitvarból nyíló szabadkéményes konyha és kamra, valamint lakószoba, mely később boroskamra céljára szolgált.

A XIX. században híres keszthelyi vásárok utolsó állomáshelye, beszálló vendéglője volt a csárda. Mellette két betyár sírja.

S Á R M E L L É K

R. k. templom homlokzat előtti hegyessisakos, órapárkányos toronnyal, félköríves szentéllyel, két boltszakaszos hajóval. Építtette Kopácsy József esztergomi érsek (1839—42).

S Z E N T G Y Ö R G Y V Á R

R. k. templom (1755), barokk.

v. Zoltay-kastély, copf.

Személyzeti lakás (XVIII. sz.), barokk.

Felsőmándpusztai sírbolt, klasszicista, a Nemestóthy Szabó családé.

Romlott vár (török?) maradványa Kücsük Hasszán-basa várának, vagy háremépületének.

Békavár a Zala folyó szigetén, a község határában épült kisméretű váracska, amelyet G. Turco felmérése (1569) ábrázol.

Monumentális földépítkezés nyomai maradtak meg a vaskornak elejéről a Tátika hegy déli lábánál, a Várréten: 14 db É—D irányú *halomsír* (kún-halmok), és a Hamvas-erdőben is több mint 80 darab szétszórtnan fekvő halomsír van.

Zalasántó község határában szabályos, szokatlanul meredek, ÉK—DNY-i irányban fekvő gerincű erdős hegykúpon emelkedik a szabálytalan alaprajzú belsőtoronyos *vár*.

A hegykapu kissé keskeny, hosszúkás gerincén ma már csak egyik várfalhoz tapadó helyiségsorának maradványai láthatók és egykori földszintjének részben ma is álló, de törmelékkel betemetett dongaboltozatai. Valaha a vár északkeleti részén állott a négyzetes alaprajzú, 9×11 m méretű öregtorony, 2 m vastag falakkal. Kazamatákról — melyeket máshol említenek — a korai várnál szó sincs. A boltozott helyiségek, mint e korban valamennyi hasonló esetben, egyszerűen a földszinti terem sorhoz tartoztak.

Az alsó falvonulat-maradványok arra vallanak, hogy a várat falszoros övezte, ebben vezethetett a felvezető út, ahogyan azt sok magyarországi hegyi vár, csigavonalú, falszorosoktól közrefogott, erősen védett útjánál megállapítottuk. A vár alaprajzát azonban az omladékok és fák között ma nem lehet kivenni.

A művészettörténetben eddig úgy tartották számon, mint amelynek „építési ideje ismeretlen”. Holott a Kaplony-nembeli Zlandus püspök építtette 1248—1257 között. Nevét a Tátika (Tadeuka) nemzetségtől kapta. Nagy

155. Vindornyaszőllős, r. k. templom

156. Várvölgy, alsózsidi r. k. templom

Lajos idejében Laczkfi István nádor az ura, akit Zsigmond 1397-ben lefejeztetett. Utána királyi vár. Turco kerek alaprajzú, külső védőművekkel ábrázolja (1569), melyeket a felmérés idejénél nyilvánvalóan nem sokkal korábban, a XVI. század első felében kaphatott. Sorsa egészen párhuzamos Rezi várával, abban is, hogy a Pethő család kihaltával (1766) ez is a Festeticseké lett.

U Z S A P Ü S Z T A

A környéken a Balatonról északra vezető út védelmére *több nagyméretű földvár* keletkezett a korai vaskorban. E földvárak őrzői uralkodtak mintegy háromezer évvel ezelőtt a tapolcai medencén.

V Á L L U S

R. k. templom, klasszicista, 1836.

Szentmiklóskúti templomrom, a nyolcszög három oldalával záruló szentéllyel, csekély kolostormaradvánnyal. XV. századi. Hajdan a vállusszentmiklósi pálos templom és kolostor volt.

V Á R V Ö L G Y

Alsózsidi plébániatemplomának helytelenül átépített épületében XIV. századi csúcsíves részletek fedezhetők fel: a sokszögű szentély, szentségház és a kápolnafülke, stb. A torony harangja 1524-ből való, de az egész tornyot, szentélyt az 1899. évi „helyrehozással” nagymértékben elrontották.

Alsózsidi temetőkápolna. Német Péter ispán (+1799) alapította. Restaurálták 1866-ban és 1898-ban.

V I N D O R N Y A F O K

Kőkereszt (1825).

V I N D O R N Y A L A K

R. k. templom, 1820 körül átalakítva, románstílusú nyomokkal.

Hertelendy-kúria, későbarokk (1780 körül). Ma Községi Tanácsháza.

V I N D O R N Y A S Z Ö L L Ő S

R. k. templom, homlokzat előtti újabb toronnyal, három boltszakaszos hajóval, a nyolcszög három oldalával záruló szentéllyel, keskeny ablakokkal és 6 támpillérrel. Gótikus. Épült a XV. században. Rokokó szőszék, Festetics Pál (+1782) és neje, Bossányi Júlia (+1805) címerével. A XVIII. században renoválták.

134. sz. ház, copf (1790 körül).

V O N Y A R C V A S H E G Y

Kápolna, klasszicista, homlokzatai erőteljes lizénákkal, 1884-es (rest.?) évszámmal.

157. A vonyarcvashegyi r. k. templom

Festetics-féle üdülő a szőlőben, késő-klasszicista épület, romantikus ráccsal.

XIX. századi népi lakóházak (44, 52, 65, 80. és 105. sz.).

Z A L A A P Á T I

R. k. templom, a zala-vári apátság építtette 1774—1787-ben, egyetlen homlokzati toronnyal. Barokk főoltár és mellékoltárok, egykorú festmények. Az egykori rendház (balról) 1758-ig épült meg. Híres helyi levéltára 1951 óta a zalaegerszegi megyei levéltárban van.

v. Bencés rendház jobbról, a templom mellett. Emeletes, 9 ablakos, majd 5—3—5 ablaktengelyes rész, oromzatos középrésszel, copf

kapuval. Refektóriumában Treu Fridrich képei bemeszelve. Két emeleti szobájában XVIII. századi chiaroscurok. Folyosói boltozottak. Épült 1781-ben, a Szt. István alapította és 1715-től teljesen elpusztult apátság helyébe.

Nep. Szt. János-szobor, a volt apátság udvarán. XVIII. század.

v. Szentkirályi-kastély emeletes, 1—3—2 ablaktengellyel, oldalhomlokzatai 3—3 tengellyel. Emeletén mellkép-falfestmények Kisfaludy Károlytól (1809). Földszinti helyiségei boltozottak. Épült 1780 táján.

Z A L A S Z Á N T Ó

R. k. plébániatemploma félnyolcszöggel záródó alaprajzú épület, homlokzata előtti toronnyal, belül háromnegyed oszlopokkal. Szentélyében kő szentségháza gótikus stílusú, igen egyszerű. Régi gótikus ablakait befalazták, sekrestyéjének alacsony, reneszánsz keretelésű ajtaja van.

A szentély apszisát a barokk korban alacsonyan kezdődő kolostorboltozattal boltozták, mely belevágódik a valamikor magasabb, középső osztósudaras, gótikus ablakokba, melyek a záróoldalon és a déli oldalon voltak. A templom déli oldalán és a szentély körül támpillérek vannak, északi és déli oldalához a helyiségek csatlakoztak, melyeknek néhány falcsontja ma is látható, de a teljes alaprajz ma már nem állapítható meg. A templom déli hajófalában románkori ablak és középkori külső festés maradványai kerültek elő 1957-ben és a szentély négy csúcsíves ablaka az áttört kőrácsokkal együtt, a restaurálás megindulásakor.

Érdekes a templom elhelyezése is, az egyutcás település közepén kiszélesedő utcán keresztben áll. 1247-ben már említik a templomot, melyet a XVIII. sz.-ban átalakítanak.

A templom szentélye mögött barokk *plébániaépület* áll, melyet többszöri átalakítás minden eredeti formájától megfosztott. A falu felső végénél kis késő barokk *kápolna*.

Szt. Erzsébet kápolna. Alacsony, vaskos homlokzati toronnyal. Félköríves szentélyén egyetlen támpillér. Bal oldalhomlokzatán átalakított román ablak. (XIII. századi, átalakított).

Laposmezei középkori kápolna rom.

ZALAVÁR

A Balatonvidék műemlékei között kimagasló történeti értékűek a zalavári *templomromok* és faragványok. Az írott forrásokból tudjuk, hogy Zalavárott (melyet Mosaburnak-Mocsárvárnak emlegetnek) a IX. század közepén Pribina szláv fejedelem *várat* és templomokat épített. A vár alakját a XVI. századi műszaki felvételekből és a múlt századi leírásokból, ásatásokból ismerjük. Legújabbán Fehér Géza tárta fel, építésének két fontos periódusát is megállapította.

A vár feltételezett helye és a község közti szigeten Radnóti Aladár 1946-ban háromhajós, pilléres templom alapfalait ásta ki. A templom szentélye

158. A zalaszántói r. k. templom

159. A zalavári templom romjai

kívül egyenes, belül 3 félköríves fülkével zárul, ami hazánkban szokatlan alaprajzi forma. Homlokzata előtt nyitott előcsarnok volt, keresztelő kápolnával. E rész padlózata is megmaradt. A IX. század közepén épült templomot a magyar honfoglalás után újra használatba vették, valószínűleg István király korában, aki Zalavárott bencés apátságot alapított.

A XII. században a templom előcsarnokának felhasználásával homlokzatát két toronnyal bővítették. 1420 körül védelmi célokra alakították át. A 21,5 m hosszú, téglalap alakú templom építési idején jelentős méretűnek számított. Mocsaras terület kiemelkedő szigetén helyezkedik el és értékes felvilágosítást nyújt Pribina várának, városának településéről.

A középkor folyamán a vár nem jelentős. A XVI. századi királyi rendeletekben és országgyűlési határozatokban hallunk a templom várszerű megerősítéséről, melyet a török nem tudott elfoglalni. 1525-től magántulajdonosok és a kir. kamara között többször cserél gazdát. A kuruc időkben I. Lipót — nehogy a magyar szabadság védelmezőit szolgálhassa — annyi más között ezt is felrobbantatta (1702).

Az Ausztriából jött új tulajdonosok, a göttweigi bencések az ősi romokat 1715-ben otthagyták, sőt a környékeliekkel együtt széthordták és székhelyüket Zalaapátiba tették át.

Kollár János és Dolezsalek Antal 1841. évi kutatásukkor még látták a földből kiemelkedett alapfalakat. Feltárta Rómer Flóris 1861—81 között.

IV. BALATONFÖLDVÁR ÉS KÖRNYÉKE

BALATONBOGLÁR

A Várhegy tetején, a 165 m magassági pont körül, valamikor *földvár* volt. Keleti oldalán ma is megfigyelhető a lejtőt körülvevő kettős sánc. A sáncon belül a hegy legmagasabb pontján ovális alaprajzú fellegvár van. A környéken előkerült leletek alapján a földvár keletkezését a korai vaskorra helyezik.

A Sándorhegyen, a régi temetődomb oldalában *ev. kápolna*, neogótikus. Félnyolcszögű keletelt szentélye van, sarkain támpillérek, belül gotizáló gyámkövek. Bárány Pál kriptája, 1857.

v. Bárány—Gaál-kúria. (Szabadság u. 14—16). Pilléres, újabb portikuszszal. Belsejében, a nagyteremben stukkódíszítés van. Építette Bárány Pál 1835-ben. Később a Gyulai—Gaál családé.

Parasztház. Árpád u. 42.

BALATONENDRÉD

R. k. templom, 1745-ből. Egyszerű, barokk stílusú. 1772-ben kibővítették. Tornyát 1821-ben építették. Belsejében rokokó-stílusú főoltár és szószék, a mennyezeten stukkó láthatók.

Ref. templom, későbarokk (1792). Jobboldalt bővítették 1883-ban.

Nep. Szt. János-szobor (XVIII. sz.), barokk.

BALATONFÖLDVÁR

Sáncmaradványok a fürdő felső villatelepének területén, a Szárszó felé vezető út kanyarulatánál kiinduló első és második mellékutcában és azok folytatásában, ahol a sáncon egy sétaút vezet végig. Balatonföldvár is a tiha-nyihoz hasonló földvárról kapta nevét. Ez is a Balatonpart melletti meredeken leszakadt part fennsíkján állt egykor, 130 m magasan a tó szintje felett. A Balaton kiöntései alámosták, és a nyaralóépítkezések felismerhetetlenségig megszagatták. Kevés megmaradt részéből, szórványosan előkerült leletekből korát nem lehetett megállapítani, csak annyit, hogy még a kelták is használták.

BALATONKILITI

Szabadság tér 1. Termelőszövetkezet. *Római kőtábla* az épület folyosói falában.

Copf kúria, a község közepén.

160. Balatonboglár, sándordombi ev. templom

R. k. templom homlokzati tornyos, szélein váza-díszes, három boltszakaszos hajó, félköríves szentély, kihasasodó orgonakarzat. Épült 1804-ben. Toronysisak 1870.

Nepomuki Szt. János-szobor, XVIII. sz.

BALATONLELLE

Kultúrotthon (Kossuth Lajos u. 2.) földszintes, klasszicista lakóház L alakban. Két utcafelőli homlokzatán oszlopos tornáccal. Keleti homlokzata 5-fél-3-fél-5 nyílással, toszkán oszlopokkal, melyek alacsony négyzetlábazaton ülnek. A homlokzat közepén erőteljesen előreugró háromszögű oromzatos előcsarnok, félköríves üvegezett nyílásokkal. Északi homlokzatán 12 oszlopközzel. Nyugati homlokzatán egy nyílás után az

oszlopok csak fél oszlopként jelentkeznek. Itt is, mint a keleti homlokzat előcsarnokánál, feltehető, hogy későbbi beépítésről van szó. Erre vall a keleti homlokzaton szervetlenül álló fél-fél oszlopköz. A hátsó homlokzat utólagos hozzáépítésekkel elrontott.

Építtette Szalay József 1838-ban. Később a Gál, majd az Álgya—Papp családé.

Egyszerű falusi *kovácműhely*, (Szabadság u. 68.) egyterű épület, mély nyílással az utca felé, mely fölött két kis keretezett padlásablakos oromzat van, egyszerű nyeregtetővel. 1820 körül épült.

Iskola és magtár (Petőfi u.) volt Kohanovszky- (Jankovich—Bésán) kúria. A falu déli végén, 16 ablakos, földszintes barokk épület, egyszerű keretelt ablakokkal, fölöttük lesarkított faltükrök, ill. táblák. Az L alakú épület udvari egyik szárnyán Kapu —8, másikon 2 — Kapu — 3 ablaktengellyel. Hevederívek között csehsüvegboltozásokkal, helyenként az udvari oldalon keskeny, félköríves dongával fedett folyosó (1712).

Földszintes parasztház (Kossuth Lajos u. 55.), 1 egyes és 3 páros oszlopos tornáccal, ezek között szegmensíves árkádokkal, egyénien alakított rendkívül festői hatással, melynek megjelenését fokozza az ezután következő két nagy árkádíves tornácos épület. Utca felőli egyik nagy ívét félig befalazták. Ehhez a barokk épületrészhez épülhetett az utcavonalat elérő újabb, klasszicista toldalék, melynek 1800 körüli oromzatos utcai homlokzatát átalakítással kivetkőztették eredeti szépségéből.

Kishegy, *r. k. kápolna*. Kis toronnyal, barokk, félköríves szentéllyel. Nep. János gazdag faragású *kőszobra* 1797-ből. (Szabadság u. 88. sz. ház előtt.)

Népi lakóházak a Kossuth utcában (31, 35, 45. és 57. sz.) és a Szabadság u. 62. sz.

BALATONÖSZÖD

Régi rendház és kápolna (József Attila u. 9—11.) barokk, XVIII. sz. második fele. Oromfalas épület, gazdag kiképzésű, monogrammos díszű kápolnaajtóval.

Ref. templom síkmennyezetes hajóval, félköríves szentéllyel (1758).

Régi tisztartói ház (József Attila u. 5—7.) befalazott oszlopos tornáccal.

A Szabadság úton több íves *tornácos ház*. (33, 35, 36, 43, 54, 56, 84. és 98. sz.)

József A. u. 4., Kossuth u. 13., Petőfi u. 1. sz. *népi lakóházak*. XVIII—XIX. sz.

BALATONSZABADI

R. k. templom, barokk, szentélye 1778, hajója és tornya 1820. Vörösmárvány oltára és barokk szószéke figyelemreméltóak.

Ref. templom (1793—94) barokk.

Siómarosi ref. templom (1800).

161. Balatonlelle, klasszicista villa

162. A balatonszemesi r. k. templom
reneszánsz stílusú pasztofóriuma

163. Ordacsehi, r. k. templom,
keresztelő kút

Parasztházak. Kossuth u. 147, 171, Petőfi u. 29, Rákóczi u. 4, 25. és Szabadság u. 8.

BALATONSZÁRSZÓ

Ref. templom, a klasszicizmus korának képviselője, épült 1810-ben.

Lakóház (Szóládi u. 14.) A XIX. század második feléből, csipkés oromzattal, öt kosárárvas nyílású tornáccal.

Magtár és csikóistálló a Szóládi úton, kontyos tetejű, oromfalas barokk épület.

XIX. századi *népi lakóházak.* Fő u. 35, 52, 56. sz.

BALATONSZEMES

R. k. templom, két köcsipkés ablak és támpilléres szentély képviseli a gótikát (XV. sz.).

Jelentősebb reneszánsz szentélytartó fülkéje. A fülkét két pilléren nyugvó szárnyas, kerubfejes faragott hevedergerenda kereteli, rajta díszes, félköríves oromzat. A pasztofórium a magyarországiak között közepméretű. Feltehetően Mátyás király kedvelt embere, a reneszánsz művészet kedvelője. Gergelylaki Buzlay Mózes főajtónálló készítette 1517-ben. A templomot 1740-ben renoválták.

Összevetve a *balatonszemesi* pasztofóriumot (1517) valamint a *somogyvári* apátságából előkerült reneszánsz leleteket, a vörösmárvány sírkövet 1524-ből, és Zatlai János sírkövét az 1529 utáni évek-ből (ma a Kaposvári Múzeum kőtárában), *Sümege várának* állagmegóvási munkáinál talált számos reneszánsz tagozatú ablakkeret-kővel, továbbá a *Csobánc* várában 1953-ban végzett restauráláskor talált azonos „s” tagozatú keretkővel, a *Kisapáti* románkori kápolnarom és a *zalaszántói* templom sekrestyéi

eredeti helyén maradt reneszánsz ajtókeretek köveivel, sok hasonlóságot fedezhetünk fel. Ha még számításba vesszük a *Szentkirályszabadján* álló rk. templom reneszánsz ajtókeretét, a Rátold nemzetség címerével és végül az 1956-ban *Nagyvázsonyban*, a várudvar feltárásánál talált ritka szép faragványos követ, oly sok helyen jelentkezik a reneszánsz stílus, amiből — ma még közelebbről meg nem határozható — kőfaragóműhelyre gondolunk, mely valahol a Balaton környékén működhetett, és itt látta el az építkezéseket az új építészeti irányzat stílusában készült faragványokkal.

Bolondvár v. Bagolyvár, neoromán, körülötte őskori földvár árka. A törökök idejében is vár. Felét már elpusztították a Balaton hullámai.

v. Hunyadi-kastély (Bajcsy Zs. u. és Fő u. sarok) későbarokk, 12 kosáríves tornáccal.

Barokk *magtár* a kastéllyal szemben, három szinttel.

Iskola, (Bajcsy Zs. u. 2.) régi barokk tisztartói ház.

Istálló, (Bajcsy Zsilinszky u. 6.) a v. Hunyadi birtok barokk istállója, két téglapillérrel, 6 boltmezővel.

Fő u. 52. *népi parasztház* (1889).

BALATONZAMÁRDI

R. k. templom 1771—74 közt, tornya 1777-ben épült. Az oltár, a szószék és orgonaszekrény rokokó. A templomban Bosnyák Mártonné klasszicista vörösmárvány síremléke. Harangja 1790 és 1796-ból, *plébániája* 1785-ből való.

Nep. Szt. János-szobor a templom mögött, egyszerű téglából falazott képoszlopon.

Szamárkő (pogány oltárkő?) a község határában, a homlokpart felső szintjén, kis mélyedésben, hatalmas méretű, fekvő kőtömb, mely faragás nyomait mutatja.

164. A balatonszemesi r. k. templom mérműves ablaka

165. A kőröshegyi r. k. templom nyugati kapuja

166. Balatonzamárdi, r. k. templom

Parasztházak (Fő u. 79, 85.) különösen szépek. De figyelemre méltóak a Fő-u. 20, 23, 37, 38, 59, 63, 64, 73, 74, 80, 88, 113, 117, 120. sz. népi házak is.

GYUGY — BÉNDEKPU SZTA

Templomrom, XV. századi, elpusztult község templomának téglamaradványai.

KEREKI

R. k. templom. A klasszicista Szt. Anna templomot Tallián Boldizsár építtette 1830-ban. Vörösmárvány, alabástromszlopos szentségház, sárgaréz-ajtaján dombormű. A szentély freskóit bemeszelték.

Kereki község határában egész sor kis *földvár* húzódik.

Ugyancsak Kereki község melletti hegyen állanak a középkori *katonavár* vagy *kupavár* (eredeti néven Fejérkő) romjai, ma már nehezen megállapítható formájú alaprajzi elrendezésben, erős külső támpillérekkel. A vár érdekessége, hogy kevés kőből, jórészt téglából épült.

A nehezen megközelíthető hegycsúcs leginkább járható oldala a déli, ezért feltételezhetően itt lehetett a vár kapuja is. Ennek nem maradtak látható nyomai, de a ma is meglevő, 6—8 m széles és 5—6 m mély, kettős várárok,

ezen az oldalon nyilván a vár legkönnyebben támadható oldalának védelmére készülhetett. A vár legerősebb falmaradványa délnyugati, saroktoronyszerű része. Monumentális, külső síkján 10—12 m magas téglafalán 6 m magasságban henger-párkány fut végig. Benne gótikus bejárat kőmaradványai és az emeletre induló folyosó boltozatnyomai. A várudvart határoló fal és pillérei kb. 1.50 m vastagok. Legtöbb részét törmelék borítja.

Zsigmond 1396-ban a Marczaliaknak adta, később a Báthoryaké lett. 1545-ben Enyingi Török Bálint bérli Kőröshegygel, Béla-várral és más helységekkel együtt.

167. Kereki katonavár

168. Kőröshegy, Petőfi utcai részlet

Harangtorony félköríves felső zárású ablakkal, gúlasisakkal. Barokk, XVIII. sz.

Kőkereszt homokkő, talapzatán Mária szobor (1845).

KŐRÖSHEGY

R. k. templom Balatonföldvártól három kilométernyire levő, messziről látható szép épület. Egyhajós alaprajzú. A XV. században építették az obszerváns ferencrendi szerzetesek. Ebben az időben a Tolna megyei Ozorán levő őrségükhöz (custoria) tartozott Kőröshegy. Az ún. cseri barátokat 1418-ban hozta be a híres törökverő Pipo Spano (Philippo Scolari), magyar nevén Ozorai Fülöp temesi főispán. Ezeknek a szigorú rendi előírású (szürke kármzsás v. cseri) barátoknak volt rendtársa Kapisztrán János is. Feladatuk volt a török ellen egységes front kialakítása, ezért karolja fel őket Hunyadi János is és ezért épül számukra a Dunántúlon 1459–1461 között négy új kolostor.

A török hódoltság után felégetett, fél századig tető nélkül álló templomot 1756-ban Széchenyi Antal állíttatja helyre. Ekkor boltozhatták be a szentélyrészét. A padlástérben az eredeti, későgótikus boltozat-indítások és vállaik ma is láthatók. A torony legfelső része is ebből a korból származó ráépítés lehet. 1904-ben sík deszkamennyezettel látták el a hajót. Végül a Műemlékek Országos Bizottsága hozatta helyre az 1906–7. években, másodépítésével, Stehló

169. A kőröshegyi r. k. templom

170. A látványi ref. templom

Ottóval, aki a boltozatokat is visszaállította.

Szerzetesi templom jellegű a nyújtott szentély, melyben a papság foglalt helyet. A támpilléres tiszta alaprajz, a típusjellegzetes alakját mutatja. A csúcsíves, pálcatagos kapu fölött kerek, ún. rózsablak van, melyet halhólyagmintás kőrácsok díszítenek. A déli csúcsíves ablakokban is kőrácszat van, amely azonban nem olyan, mint a nagy kőfaragó iskolák alkotásai, hanem az egyes vonalak átmetsződései után levágódnak. Ferences alaprajzi sajátosság a torony helyzete is. Belső berendezése és újabb kifestése izléstelen példája annak, hogy egy komoly érték, melynek gondozása művészeti kérdésekben járhatlan kézben van, hová jut az illetékes szakhatóság megkérdése nélkül.

1784-ben épült a körös-hegyi egyszerű kis egytornyú barokk *ref. templom*, népies faragású szószékkel.

Régebbi épület felhasználásával bővítették 1780 körül egyemeletesre a *kastélyt*, copf jellegű, magas, kettős lizénákkal, timpanonos előcsarnokkal.

A Petőfi utcában soknyílású, íves tornácos *népi házak*. (63, 65, 107, 121, 146. és 152. sz.)

L Á T R Á N Y

R. k. templom (1764), 1830-ban helyreállították.

Ref. templom, homlokzat előtti toronnyal, a nyolcszög három oldalával záruló szentéllyel. Öt boltszakaszos hajó. Épült 1824—1868 körül.

Rádpusztai rom. Egy XIII. századi templom maradványa. Balatonlellefelső vasúti megállótól délre 6 km-nyire, Látvány község határában áll. A templom négyzetalaprajzú, nyílás nélküli nyugati oromfallal, melyet átlósan elhelyezett lépcsős támpillérek fognak közre. A falak vegyes falazattal készültek.

E térhez keleti irányban keskenyebb hosszhajóbővítés csatlakozik félköríves záródású szentéllyel, tisztán téglából falazva. Csak az egyik (É) oldalon meglévő két vállkő és a harmadik helye enged arra következtetni, hogy e teret kétmezős bordás boltozat fedte, melynek a vállkövei ma már annyira elkoptak, hogy a bordák formája és ezzel az építés kora nem állapítható meg. Az északi oldalon tágas dongaboltozattal fedett sekrestye volt. A diadalív töréssel indul a vállnál.

LENGYELTÓTI

A *v. Lengyel-kastélyt* a Tóti Lengyel-család építtette a XVIII. században, később Zichy-, Pejachevich-, Mikó-kastélynak hívták. Szép stukkódíszes homlokzata a XVIII. századból való.

R. k. templom, 1753-ban renoválták, 1882-ben bővítették.

ORDACSEHI

R. k. templom (1763), nyolcszög három oldalával záruló szentély, rokokó főoltár, copf szószék és keresztelőkút, török mosdómedencéből.

Szt. Vendel-szobor (XVIII. sz.) Kossuth utcában, a templom előtt.

XIX. századi *parasztházak*. Fő u. 17, Petőfi u. 5, 37, 40. és 43. sz.

SÁGVÁR

Római tábor falai a ref. templomnál.

Római emlékek: tábor a község belterületén, attól keletre a Tömlőhegyen sírmező és *sírkápolna alapfalai*. Feltárta a Nemzeti Múzeum 1937–38-ban.

R. k. templom barokk, homlokzati toronnyal, a tizenkétszög hét oldalával záruló szentéllyel. Négy boltszakaszos hajóval, szentélyében stukkó dísszel. Copf mellékoltár és szószék. Épült 1756-ban.

171. A somogyvári Széchenyi-kastély

172. Balatonszemes, tornácos ház

173. Balatonzamárdi, Fő utca 113.

174. Balatonlelle, Kossuth utca 35.

Ref. templom, nagyméretű, klasszicista épület (1811—1814).

Nep. Szt. János-szobor (1830) talapzata római nő síremléke.

S O M

R. k. templom, kevés, de művészi barokk faragvánnyal. A kisméretű templomot a hédervári Viczayak építtették. Egyetlen homlokzati tornya van és hajó szélességű, sokszögű szentélye.

Ref. templom homlokzati toronnyal, három boltszakaszos hajóval, karzatokkal, Épült 1823—26.

Ref. paplak földszintes, L alakú, boltozott szobákkal. Épült 1830 körül.

S O M O G Y T Ű R

Ref. temploma támpillérén gótikus pillérláb látható. Állatalakos XII. századi párkányköve a keszthelyi múzeumban van. Ujraépült 1820-ban. Tornya 1830-ból.

S O M O G Y V Á R

A *romok* között legjelentősebb a somogyvár egykori bencés apátság háromhajós bazilikája a Kupahegyen, amelynek hajóihoz három félkörös szentély csatlakozott. Nyugaton két torony alaprajzának nyomait találták. Belül négyszegletes pillér-sor. Homokkőből és táblából falazták, a kőlapokat halszálkötésben rakva, ami lombard falazásmódot árul el. A szentély valamikor egy méterrel magasabban állt. Négyszegletes kőlapburkolatú, valószínűleg lapos fennyezetű templom lehetett.

A Szt. Egyed templomhoz északról csatlakozó *monostor* alaprajza ismeretlen, udvarán vízgyűjtő ciszterna volt. Francia-román stílusú bazilika lehetett, két faragott köve a Szépművészeti Múzeumban van, a többi pedig a kaposvári múzeumba került. A kolostort László király alapította 1091-ben. Odiló apát jelentésében

megemlíti, hogy Saint Gilles-i francia benecéseket telepített ide. 1091–1095 között épült és sokáig csak a franciák lakták. A hagyomány szerint magát Szent Lászlót is ide temették el és csak később — pontosan meg nem határozott időben — vitték át holttestét Nagyváradra. A XIII. század elején a somogyvári apátságot is hiteleshelyként emlegetik, tehát Dercsényi Dezső megállapítása szerint már magyarul tudó szerzetesei is lehettek. Imre király állít először magyar apátot a rend élére, de francia anyakolostorával csak a XV. században szakad meg kapcsolata. Később elhanyagolják a templomot. Mennyezete 1508-ban bedőléssel fenyeget. 1533 körül a törökök elpusztították.

Három félköríves szentélyzáródása keleten, két tornya a nyugati homlokzaton mutatkozott. A bazilika főhajóját egyszerű pillérsor hordta. A templomot többször átalakították. Nyugati oromzata elé toldalékot, ennek végére újabb két tornyot építettek. Ásatásokat folytattak 1823, 1824, 1828 és 1885-ben, melyek a háromhajós románkori bazilikát feltárták. Ekkor sok faragott kő került a somogyvári volt Széchenyi-kastélyba. A köveket 1951-ben a kaposvári múzeum kőtárában helyezték el. Az egykori kolostor alaprajzát az ásatások nem tisztázták.

A somogyvári apátságból nagyobb-számú reneszánsz töredék (ajtóbéllet) maradt fenn. Innen való egy vörösmárvány sírkő 1524-ből és Zatkai János sírköve az 1529 utáni évekből.

R. k. templom, klasszicista (1838-43).

Várrom a hegyen, sáncai még lát-szanak.

Gyógypedagógiai iskola, volt Széchenyi-kastély, egyemeletes, romantikus (1855), 1—4—3—4—1 ablaktengelyes sarok- és középrizalitos épület. Ablakai fölött egyenes szemöldökpárkányokkal, középrizalitja előtt 4 toszkán oszloptól tartott tágas erkély, emeleti 3 ablaka félköríves záródású. Párkánya fölött a középrizaliton romantikus-ízű attika és eklektikus tetőkiképzés.

175. Kőröshegy, Petőfi utca 63.

176. Kőröshegy, 136. sz. ház

177. Balatonlelle, Kossuth utca 55

SZÓLÁD

R. k. templom (1775) barokk.

R. k. plébániaház (1740).

SZŐLLŐSGYÖRÖK

R. k. templom, barokk (1782).

v. Jankovich-kastély, klasszicista (1820 táján).

TELEKI

R. k. temploma félkörös szentélyű, diadalívét két, állat-alakokkal és növényi indákkal faragott oszlopfő tartja. A templomot 1271-ben említik és 1753-ban újítták meg.

ZALA

R. k. templom homlokzat előtti toronynyal, félköríves szentéllyel, Zichy Mihály oltárképpel. Épült 1754-ben.

Zichy-kúria régi épületét Zichy Ferenc 1830 táján építtette újra. Itt született 1827. október 21-én fia, Mihály, neves illusz- trátor és festő (+1906). Műterme ma Zichy Mihály emlékmúzeum, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja 1951-ben állíttatta helyre.

Somogyvári bazilika, dombormű részlet

IRODALOM

- Balatonfüred műemléki és városképi vizsgálata. (Múzeumok és Műemlékek Orsz. Központja), Budapest, 1951. Rotaprint.
- A Balatonpart műemlékeinek vizsgálata. (Városépítés Tervező Vállalat). Budapest, 1957. Kézirat.
- Békefi Remig*: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Budapest, 1907.
- Bogyay Tamás*: A szentgyörgyhegyi Szt. Kereszt-kápolna. Technika Műemléki Szemle. 17. sz. 1943.
- Bogyay Tamás*: Elpusztult és átépített középkori templomok a Balaton vidékén. Balatoni Szemle. 1943—1944.
- Bogyay Tamás*: Mosapure—Zalavár. Südostforschungen. 1955.
- Borbíró Virgil*: A magyar ház tornáca. Építés-Építészet. 1951. 1—2. sz.
- Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. III. Budapest, 1894, 1897.
- Csányi Károly*: A Balaton környékének középkori templomai. Turisták Lapja. 1935.
- Csányi Károly*: Az egregyi templom. Balatoni Szemle. 1943.
- Csányi Károly*: Séta a balatonvidéki műemlékekben. Balatoni Szemle. 1944.
- Csemegi József*: Keszthely egykori ferences templomának építéstörténete. Dunántúli Szemle. 1941.
- Darnay (Dornyay) Béla*: Balatonszentgyörgy „Csillagháza”, erőd a török világból. Balatoni Szemle. 1943.
- Darnay (Dornyai) Béla*: Balatonszemes renaissance pasztoforiuma. Balaton, XXV. évf. 5—6—7—8 sz. 1932. júl—aug. P. 27—28, 41, 46, 48. 1. kép.
- Darnay (Dornyay) Béla*: Balatongyörök vára. Ifjúság és Élet. VIII. évf. 7—8. szám. 1932. XII. 20. p. 115—119.
- Darnay (Dornyay) Béla*: Vállusszentimklós és Uzsaszentlélek romjainál. Ifjúság és Élet. VIII. évf. 14. szám. 1933. III. 20. p. 222—225., 1. alaprajz, 1 kép.
- Darnay (Dornyay) Béla*: Szigliget és Óvár romjainál. Turisták Lapja. 45. évf. 5. szám. 1933. V. p. 137—142. 4. kép.
- Darnay (Dornyay) Béla*: Fonyód—Szigliget—Zalavár és Tihany várak alaprajzai 1670 tájáról. Balaton. 1936. XXIX. évf. 10. szám. p. 66—69. 4. alaprajz.
- Darnay (Dornyay) Béla*: Egregy árpádkori temploma. Keszthely, 1941. Helikon Nyomda. p. 10. 4. kép.
- Darnay (Dornyay) Béla*: Gyenes Szent Ilona kápolnájának történetéhez. 2. tábla p. 15. Mérei Ignác könyvnyomda. 1938. Keszthely.
- Darnay (Dornyay) Béla—Vigyázó János*: Balaton és környéke részletes kalauza. Budapest, 1943.
- Dercsényi, Désiré*: L'église de Pribina a Zalavár. Études Slaves et Roumaines. 1948.
- Dercsényi Dezső*: A somogyvári Szent Egyed-apátság maradványai. Budapest, 1934.

- Dümmerling Ödön*: A ferencesrend középkori csücsives stílű építészetének emlékei Magyarországon. Budapest, 1941.
- Entz Géza*: Gótikus udvarház Alsóörsön. Művészettörténeti Értesítő. 1956.
- Erdélyi László*: A tihanyi apátság története. 1055—1701. Budapest, 1908. (A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. X.)
- Éri István*: A nagyvázsonyi Kinizsi vár. Veszprém, 1957.
- Fehér Géza*: A Dunántúl lakossága a honfoglalás korában. Archaeologiai Értesítő. 1956.
- Fehér Géza*: Les fouilles de Zalavár. Acta Archaeologica. 1954.
- Genthon István*: Magyarország műemlékei. Budapest, 1951.
- Genthon István*: Magyarország művészeti emlékei I. (megjelenés alatt).
- Gerő László*: Az építészeti stílusok. Budapest, 1957.
- Gerő László*: Magyar városképek. Budapest, 1953.
- Gerő László*: Magyarországi építéset a XIX. század végéig. Budapest, 1953.
- Gerő László*: Magyarországi várépítészet. Budapest, 1955.
- Iványi Béla—Sági Károly*: Csobánc. Veszprém, 1957.
- Iványi Béla—Péczy Piroška—Sági Károly*: Keszthely. Veszprém, é. n.
- Jakubovich Emil*: I. Miske ispán fia István végrendelete. 1164-ből. Levéltári Közlemények. 1924.
- Kampis Antal*: Tihany műemlékei. Budapest, 1957.
- Keresztúry Dezső*: Balaton. Budapest, 1940.
- Keszthely műemléki és városképi vizsgálata*. (Múzeumok és Műemlékek Orsz. Központja). Budapest, 1951. Rotaprint.
- Kozák Károly*: Szigliget és környéke. Budapest, 1956. Kézirat.
- Lipták Gábor—Zákonyi Ferenc*: Sümeg. Veszprém, é. n.
- Lux Géza*: Újabb feltárások a felsőörsi prépostsági templomon. Budapest, 1944.
- Margittay Rikárd*: Balaton. Budapest, 1943.
- Mészáros Gyula—Vértés László*: Óskőkori festékbánya Lovason. Archaeologiai Értesítő. 1955.
- Nagyvázsony és környéke vizsgálata*. (Városépítési Tervező Intézet). Budapest, 1955. Kézirat.
- Pataki Vidor*: A XVI. századi várépítés Magyarországon. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 1931.
- Radnóti Aladár—Gerő László*: A Balaton környékének régészeti és történeti emlékei. Budapest, 1951.
- Rómer Flóris* kéziratok jegyzőkönyvei.
- Sós, Ágnes*: Rapport préliminaire des fouilles exécutées autour de la chapelle du chateau de Zalavár. Acta Archaeologica. 1954.
- Sörös Pongrácz*: A tihanyi apátság története. 1701-től napjainkig. Budapest, 1911. (A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. XI.)
- Sörös Pongrácz*: Az elenyészett bencés apátságok. Budapest, 1912. (A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. XII. B.)
- Sümeg városképi és műemléki vizsgálata*. (Városépítési Tervező Vállalat). Budapest, 1952. Rotaprint.
- Szentpétery Imre*: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. Magyar Nyelv. 1927.
- Szerelmey Miklós*: Balaton albuma. Pest, 1851. I. kiadás: 1848.
- Szőnyi Ottó*: A kőröshegyi középkori templom. Budapest, 1924.
- Tóth Kálmán*: A Balatonvidék népének építésze.
- Vargha László*: Építkezés. (Domanovszky György: A Balatonkörnyék népművészete c. könyvben). Budapest, 1943.
- Zákonyi Ferenc*: A gyöngyösi csárda. Veszprém, 1956.

HELYMUTATÓ

1—50 oldalszámok a történeti említésekre utalnak; 51—169 oldalszámok a műemlékek leírására. 28, 1 képek sorszámai

- Akali l. Balatonakali
 Almádi 20, 22, 23, 26, 30, 31, 34, 106
 Alsódörgicse l. Kisdörgicse
 Alsódörögdl 33
 Alsóörs 11, 23, 24, 32, 48, 51, 52, 46
 Alsópáhok 13, 129
 Alsózsíd l. Vár völgy
 Apáti l. Tihany
 Arács l. Balatonarács
 Aszófő 8, 11, 17, 20, 23, 24, 26, 33, 35, 52, 15
 Avas l. Szigliget
 Ábrahámhegy 7
- Badacsony l. Badacsonytomaj
 Badacsonyládbi 11, 17, 26, 90
 Badacsonyörs 90
 Badacsonytomaj 8, 9, 11, 20, 24, 48, 90, 92, 89, 91, 92
 Badacsonytördemic 26, 92
 Balatonakali 48, 92, 90, 93
 Balatonalmádi 48
 Balatonarács 18, 32, 33, 53, 47
 Balatonberény 13, 20, 48, 129, 132, 138
 Balatonboglár 7, 9, 18, 26, 48, 155, 160
 Balatonederics 11, 129
 Balatonendréd 6, 7, 18, 26, 155
 Balatonfőkajár 18, 32, 53
 Balatonföldvár 9, 48, 155
- Balatonfüred 8, 11, 18, 32, 35, 45, 47, 48, 54, 55, 58, 59, 43, 44, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 53
 Balatonfűzfő 8, 18, 23, 26, 33, 59, 54
 Balatongyörök 11, 20, 129, 126, 139, 140
 Balatonhenye 33, 94
 Balatonhidvégpusztá 7
 Balatonkenese 11, 18, 26, 60, 55, 58, 83, 85, 86
 Balatonkeresztúr 42, 130, 37, 127, 129, 131, 134, 135, 137
 Balatonkiliti 8, 18, 155, 156
 Balatonlelle 20, 48, 156, 157, 161, 174, 177
 Balatonöszöd 157
 Balatonrendes 94
 Balatonszabadi 11, 157, 158
 Balatonszárszó 26, 158
 Balatonszemes 32, 33, 48, 158, 159, 162, 164, 172
 Balatonszentgyörgy 44, 48, 130, 131, 134, 38, 39, 130
 Balatonszepezd 20, 48, 94
 Balatonszöllős 18, 20, 32, 33, 60, 56
 Balatonudvari 17, 20, 60, 62, 57, 60
 Balatonujlak 10, 134
 Balatonzamárdi 9, 18, 26, 159, 160, 166, 173

- Balácapusztá 10, 62, 4
 Barnag 26, 62, 64
 Becsehegy l. Balatongyörök
 Békavár l. Szentgyörgyvár
 Berény l. Balatonberény
 Berhida 30, 31, 64, 65, 24, 59
 Bézsénypusztá l. Fonyód
 Boronka 20
 Bögötepusztá l. Tótvázsony

 Csepely l. Nagyvázsony
 Csersegtomaj 11, 20
 Csobánc l. Gyulakeszi
 Csopak 8, 48, 65, 66, 61, 62, 63, 82

 Diszel 8, 20, 29, 94, 95, 94
 Dörgicse l. Kisdörgicse

 Ecsérpusztá l. Révfülöp
 Egregy l. Hévíz
 Endréd l. Balatonendréd

 Fejérkő l. Kereki
 Felsőcsepely l. Nagyvázsony
 Felsődobogó 13
 Felsődörgicse l. Kisdörgicse
 Felsődörög 24, 32
 Felsőörs 23, 24, 26, 42, 66, 68, 18, 20, 64
 Felsőzsíd 8
 Fenékpusztá 12, 13, 14, 15, 145, 5, 150
 Fonyód 7, 8, 11, 34, 48, 134
 Fülöp l. Révfülöp
 Fűzfő l. Balatonfűzfő

 Gulács 24
 Gyenesdiás 8, 11, 13, 48, 134, 135, 128, 133, 136
 Györök l. Balatongyörök
 Gyugy-Béndekpusztá 160
 Gyulakeszi 8, 10, 17, 20, 23, 24, 29, 31, 32, 38, 40, 41, 95, 96, 17, 31, 95, 96, 97

 Haláp l. Zalahaláp
 Hegyesd 28, 30, 31, 40, 96, 22
 Hegymagas 18, 98, 98, 99
 Henye l. Balatonhenye
 Hévíz 10, 20, 23, 26, 48, 135, 136, 19
 Hidegkút 68

 Jabapusztá 26

 Kajár l. Balatonfőlkajár
 Kál 18, 20
 Kapolcs 18
 Káptalanfőti 23, 29, 98
 Kék l. Balatonfűred
 Kékkút 10, 13, 100
 Kenese l. Balatonkenese
 Kereki 9, 31, 32, 160, 161, 162, 167
 Keszi l. Gyulakeszi
 Keszthely 6, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 16, 20, 26, 30, 31, 38, 40, 41, 42, 45, 48, 136, 137, 140, 141, 143, 145, 29, 34, 41, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151
 Kéthely 6, 7, 12, 44, 145, 152
 Királyszentistván 8, 11, 12, 33, 68
 Kisapáti 8, 18, 26, 100, 101, 101
 Kisdörgicse 17, 23, 26, 101, 102, 102
 Kishegy l. Balatonlelle
 Kishidegkút l. Hidegkút
 Kiskovácsi l. Berhida
 Kisörs l. Kővágóörs
 Kőröshegy 18, 22, 29, 30, 31, 44, 162, 164, 25, 165, 168, 169, 175, 176
 Kővágóörs 20, 26, 48, 102, 104, 100
 Kövesd l. Aszófő
 Köveskál 7, 23, 104, 103
 Köveskút 33
 Küngös 68

 Lábdi l. Badacsonylábdi
 Laposmező l. Zalaszentő
 Látvány 18, 24, 164, 170
 Lengyeltóti 8, 10, 44, 165

Lesencefalu 145, 146
Lesenceistvánd 13, 32, 33, 146
Lesencetomaj 13, 20, 33, 48, 146, 147
Litér 8, 9, 11, 24, 26, 68
Lovas 6, 12, 18, 68, 69
Lövöld 30, 35

Magyarbarnag l. Barnag
Magyare l. Balatonfüred
Máma l. Balatonfűzfő
Marcali 147
Mencshely 10, 104
Mindszentkál 17, 104, 104
Monostorapáti 20, 42, 104, 106
Monoszló 106

Nagyvázsony 10, 20, 23, 26, 32, 33, 34,
35, 40, 41, 48, 69, 70, 71, 72, 74, 75,
76, 26, 27, 28, 65, 66, 67, 68, 69, 70

Nemesgulács 106
Nemesleányfalu l. Nagyvázsony
Nemestördemic l. Badacsonytördemic
Nemesvita 33, 147
Németbarnag l. Barnag

Ordacsehi 165, 163
Örvényes 17, 23, 26, 76, 71

Páhok 32
Paloznak 20, 76, 72
Papkeszi 8, 11, 17, 33
Papsoka l. Balatonfüred
Pécsely l. Nagyvázsony
Peremarton l. Berhida

Rádpusztá l. Látvány
Raposka 13, 106, 107
Révfülöp 11, 17, 20, 23, 24, 26, 33,
106, 108, 16, 105, 106, 108
Rezi 8, 31, 33, 148, 149, 153
Romkút 11

Sabárhegy l. Káptalantóti
Ságpusztá l. Balatonakali

Ságvár 6, 7, 8, 10, 12, 16, 165, 166
Salföld 33, 108, 109

Sáripusztá l. Kéthely
Sármellék 6, 149
Siófok 6, 8, 9, 48
Siómaros l. Balatonszabadi
Som 166

Somogytúr 166
Somogyvár 18, 20, 22, 23, 28, 30, 31,
32, 33, 166, 167, 10, 11, 12, 171

Sóstókál l. Köveskál
Sümeg 28, 30, 31, 32, 38, 41, 42, 47,
109, 110, 111, 112, 113, 117, 120, 30,
35, 42, 109, 110, 111, 112, 113, 114,
115, 116

Sümegcsehi 120
Sümegprága 120

Szántó 30
Szentantalfa 23, 120, 121, 117
Szentbalázs l. Szentantalfa
Szentgyörgyhegy l. Hegymagas, Raposka
és Kisapáti

Szentgyörgyvár 31, 32, 149
Szentkirályszabadja 7, 8, 11, 24, 77
Szentmiklóskút l. Vállus
Szepezd l. Balatonszepezd
Szigliget 8, 11, 20, 22, 23, 26, 28, 31,
32, 35, 38, 40, 41, 48, 121, 122, 126,
33, 36, 118, 119, 120, 121, 122, 123

Szólád 7, 8, 10, 26, 168
Szöllős l. Balatonszöllős
Szöllősgyőrök 168

Tác 10
Tagyon 20
Tálad l. Nagyvázsony
Tard 18, 22
Tapolca 26, 30, 31, 42, 126, 127, 124
Tátika 9, 28, 31, 150, 151, 23, 154
Teleki 24, 26, 168
Tepej 22

Tihany 8, 9, 11, 17, 18, 20, 22, 23, 24,
26, 29, 30, 31, 34, 35, 38, 40, 41,
42, 48, 77, 78, 79, 80, 85, 86, 13,
14, 32, 40, 73, 74, 75, 76, 77, 78,
79, 80, 81, 84, 87

Tomaj l. Badacsonytomaj

Tótvázsony 33, 86

Töttöskál l. Köveskál

Udvari l. Balatonudvari

Ujlak l. Tihany

Uzsapuszta 8, 9, 151

Uzsaszentlélek l. Lesenceistvánd

Vállus 20, 33, 151

Várvölgy 32, 151, 156

Vászoly 18, 20, 33, 86, 87

Vázsony l. Nagyvázsony

Verestó 20, 23

Vilonya 32, 87

Vindornyalak 151

Vindornyafok 151

Vindornyaszőllős 151, 155

Vita l. Nemesvita

Vonyarcvashegy 33, 48, 151, 152, 157

Vörösberény 18, 26, 44, 87, 89, 88

Vöröstó 89

Vörs 6, 7, 8

Zádorvár l. Nagyvázsony

Zala 168

Zalaapáti 152

Zalahaláp 20, 127

Zalahosszúfalu 12

Zalaszántó 8, 23, 31, 33, 152, 153, 158

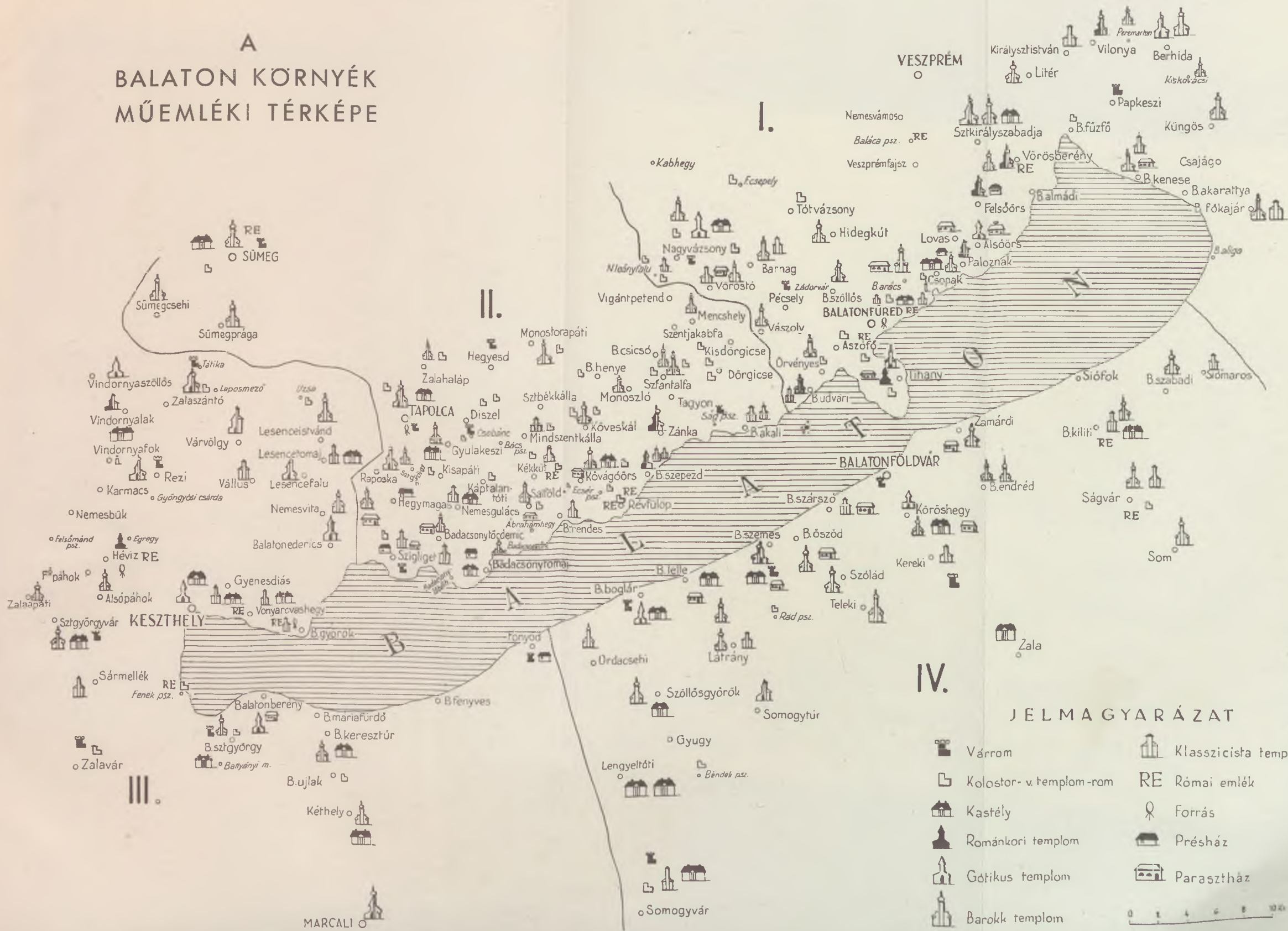
Zalavár 11, 14, 15, 16, 17, 20, 24, 28, 30,
31, 33, 38, 40, 41, 153, 154, 7, 8, 9, 159

Zamárdi l. Balatonzamárdi

Zánka 11, 20, 23, 26, 127, 128, 21

Zsid l. Várvölgy

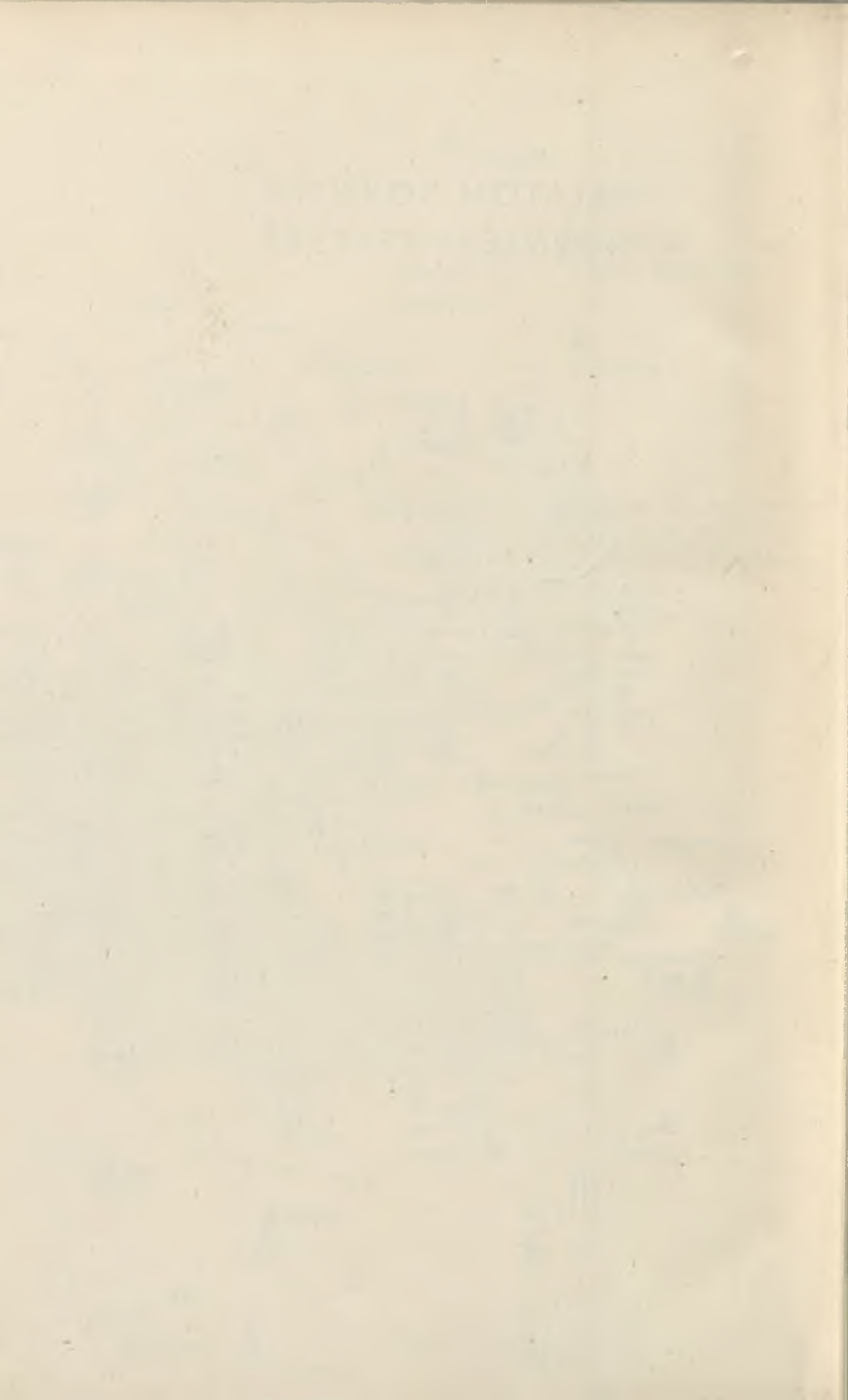
A BALATON KÖRNYÉK MŰEMLÉKI TÉRKÉPE

JELMAGYARÁZAT

Várrom	Klasszicista templom
Kolostor- v. templom-rom	RE Római emlék
Kastély	Forrás
Románkori templom	Présház
Gótikus templom	Parasztház
Barokk templom	

0 2 4 6 8 10 km

TARTALOM

Történet	5
Balaton környéki műemlékek	
I. Balatonfüred és környéke	51
II. Badacsony és környéke	90
III. Keszthely és környéke	129
IV. Balatonföldvár és környéke	155
Irodalom	169
Helymutató	171

Felelős kiadó:

a Képzőművészet Alap Kiadóvállalatának igazgatója

Főszerkesztő: D. Fehér Zauza dr.

Felelős szerkesztő: Pásztói Margit

Műszaki vezető: Gáti Gábor

Műszaki szerkesztő: Aranyos József

Készült az MNOSZ 5601-54 és 5602-50 A szabvány szerint,
A/5 alakra átszámított 15 ív terjedelemben, 8160 példányban.
582080 Athenaeum Budapest — Felelős vezető: Soproni Béla

© Entz Géza — Gerő László, 1958

24

